

UCZNIOWIE Z RODZIN MIGRACYJNYCH W SZKOLE

seria Profilaktyka

Anna Dąbrowska, Ewa M. Szumilas

 OŚRODEK
ROZWOJU
EDUKACJI

UCZNIOWIE Z RODZIN MIGRACYJNYCH W SZKOLE

Anna Dąbrowska, Ewa M. Szumilas

seria Profilaktyka

Warszawa 2017

Recenzja naukowa
dr hab., prof. UJK Barbara Skalbania

Redakcja merytoryczna
Dorota Macander

Redakcja językowa i korekta
Elżbieta Gorazińska

Opracowanie graficzne, projekt okładki
Aneta Witecka

Na okładce wykorzystano zdjęcia: © Photophonie/Fotolia.com;
grafika: © Brooman/Fotolia.com, © Fiedels/Fotolia.com

Redakcja techniczna i skład
Wojciech Romerowicz

ISBN 978-83-65890-96-2
ISBN 978-83-65450-70-8 (seria „Profilaktyka”)

Warszawa 2017
Wydanie I

Publikacja jest rozpowszechniana na zasadach wolnej licencji
Creative Commons – Uznanie Autorstwa – Użycie Niekommercyjnej (CC-BY-NC)

Ośrodek Rozwoju Edukacji
Aleje Ujazdowskie 28
00-478 Warszawa
www.ore.edu.pl

MINISTERSTWO
EDUKACJI
NARODOWEJ

OŚRODEK
ROZWOJU
EDUKACJI

Spis treści

Wstęp	5
-------------	---

Część I

Sytuacja życiowa uczniów z rodzin migracyjnych	6
---	----------

1. Wybrane badania i dane statystyczne.....	6
1.1. Problematyka badań w rodzinach migracyjnych na świecie, w Europie i w Polsce.....	6
1.2. Raport Komitetu Badań nad Migracjami Polskiej Akademii Nauk z 2014 roku	8
1.3. Wnioski z badań w latach 2008 i 2014.....	9
1.4. Wyniki badań Ministerstwa Edukacji Narodowej z 2016 roku	11
2. Rola rodziny, szkoły i grupy rówieśniczej w kształtowaniu sytuacji życiowej uczników z rodzin rozłączonych przestrzennie	13
2.1. Sytuacja socjoekonomiczna rodziny ucznia	13
2.2. Stan realizacji funkcji opiekuńczo-wychowawczej sprawowanej przez rodziców	14
2.3. Style wychowania stosowane przez rodziców	14
2.4. Sposoby funkcjonowania uczniów w relacjach interpersonalnych	15
2.5. Stan realizacji przez uczniów podstawowych ról społecznych.....	16
2.6. Skala i rodzaj zaburzeń w procesie socjalizacji uczniów.....	17
2.7. Plany życiowe uczniów	17
3. Rodzaje i zakres pomocy udzielanej dziecku i rodzinie.....	18
3.1. Rozpoznawanie w szkole sytuacji rodzinnej, szkolnej i rówieśniczej ucznia z rodziny migracyjnej.....	20
3.2. Propozycje narzędzi badawczych do diagnozowania skali eurosieroctwa oraz sytuacji życiowej uczniów z rodzin migracyjnych.....	24
Kwestionariusz ankiety <i>Ja, moje pochodzenie, moja rodzina</i> Uczniowie szkół podstawowych – klasy II, III	25
Kwestionariusz ankiety <i>Dziecko jako członek społeczeństwa</i> Uczniowie szkół podstawowych – klasy II, III	32
Kwestionariusz ankiety <i>Ja, moje pochodzenie, moja rodzina</i> Uczniowie szkół podstawowych – klasy IV, V, VI	40
Kwestionariusz ankiety <i>Dziecko jako członek społeczeństwa</i> Uczniowie szkół podstawowych – klasy IV, V, VI	47
Kwestionariusz ankiety <i>Ja, moje pochodzenie, moja rodzina</i> Uczniowie szkół gimnazjalnych – klasy I, II, III i ponadgimnazjalnych – klasy I, II, III, IV	55

Kwestionariusz ankiety <i>Dziecko jako członek społeczeństwa</i>	
Uczniowie szkół gimnazjalnych – klasy I, II, III	
i ponadgimnazjalnych – klasy I, II, III, IV	62
Klucz do narzędzi badawczych.....	70

Część II

Rola i zadania szkoły w systemie wsparcia dziecka z rodziny migracyjnej,

z uwzględnieniem zadań dyrektora, specjalistów i nauczycieli	72
1. Pojęcie wsparcia społecznego.....	72
2. Wspieranie w szkole ucznia z rodziny migracyjnej	75
2.1. Zadania dyrektora szkoły	77
2.2. Zadania nauczycieli.....	80
2.3. Zadania szkolnych specjalistów	82
3. Praktyczne aspekty wspierania uczniów z rodzin migracyjnych – działania opiekuńcze, dydaktyczne, wychowawcze i profilaktyczne	85
3.1. Działania opiekuńcze	85
3.2. Działania dydaktyczne	86
3.3. Działania wychowawcze	88
3.4. Działania profilaktyczne	89

Część III

Wnioski i rekomendacje dla praktyki edukacyjnej

1. Rekomendacje dotyczące projektowania działań pomocowych szkoły	92
2. Rekomendacje dotyczące projektowania działań pomocowych dla uczniów	93
3. Rekomendacje dotyczące projektowania działań pomocowych dla rodziny jako systemu.....	96

Zakończenie..... 100

Bibliografia..... 101

Wstęp

Migracja jest aktualnym tematem dyskusji, analiz i badań prowadzonych przez przedstawicieli wielu dyscyplin nauki. Ze względu na osiąganą skalę stała się przedmiotem zainteresowania zarówno socjologów, psychologów, jak i specjalistów w dziedzinie ekonomii, polityki społecznej i przede wszystkim pedagogiki.

Analiza pedagogiczna zjawiska migracji dotyczy procesu nauczania, wychowania i opieki nad dziećmi, których rodzice wyjechali za granicę w poszukiwaniu pracy. W następstwie tej istotnej zmiany społecznej powstał nowy termin: rodzina migracyjna, oznaczający rodzinę, w której jedno z rodziców lub oboje rodzice wyjechali z kraju w celach zarobkowych.

W literaturze termin ten często bywa zastępowany innymi określeniami, jak: rodzina niepełna czasowo, rodzina oddalona przestrzennie, rodzina rozłączona geograficznie, rodzina transnarodowa – w treści niniejszej pracy stosowanymi zamiennie.

Należy podkreślić, że rodziny migracyjne to nowy typ środowiska rodzinnego, które uformowało się pod wpływem zachodzących przemian społecznych i społeczno-gospodarczych – toteż trzeba unikać stygmatyzacji tych rodzin oraz popularyzować wiedzę o wspierających je działaniach. O tym, jak ważne są to zagadnienia i jak istotne elementy codziennego życia stanowią, świadczy zainteresowanie nie tylko Rady Europy, ale także innych międzynarodowych struktur.

W Polsce zjawisko migracji, zwłaszcza z powodów zarobkowych, staje się nie tylko nieodłączną składową społecznego funkcjonowania, ale jest także indywidualnym doświadczeniem wielu polskich rodzin. Dlatego – w nawiązaniu do polskich realiów – struktura niniejszej publikacji obejmuje kilka obszarów tematycznych, na które składają się analiza wyników badań nad migracją ekonomiczną oraz kwestie pomocy prawnej, socjalnej, psychologiczno-pedagogicznej dla dzieci, młodzieży i ich rodziców. Przedmiotem zainteresowania autorek pozostają zadania szkoły w organizowaniu form wsparcia, a także rozwiązania i działania stanowiące rekomendacje dla współczesnej praktyki edukacyjnej.

Część I

Sytuacja życiowa uczniów z rodzin migracyjnych

1. Wybrane badania i dane statystyczne

Wyniki badań naukowych prowadzonych w Polsce oraz relacje z prac badawczych realizowanych w innych krajach ukazują skalę zjawiska migracji oraz sytuację życiową dzieci i młodzieży wychowujących się w rodzinach migracyjnych.

W toku analiz przyjęto, że termin: sytuacja życiowa człowieka oznacza funkcję samodzielności życiowej jednostki, czyli jej działań ukierunkowanych na własną osobę, preferowanych przez nią wartości oraz zewnętrznych warunków społecznych, kulturowych i przyrodniczych. Na sytuację życiową każdego człowieka składają się więc liczne elementy o zróżnicowanym znaczeniu oraz wielorakich zakresach oddziaływania na jednostkę.

Warunki życia i rozwoju dzieci i młodzieży, kształtowane przede wszystkim poprzez funkcjonowanie rodziny, są typowe dla danego środowiska wychowawczego. Dzięki tym indywidualnym właściwościom staje się możliwe rozpoznanie pozytywnych i negatywnych cech danej rodziny oraz czynników regulujących sposób funkcjonowania poszczególnych jej członków – zwłaszcza w sytuacjach trudnych, nietypowych, nowych, do których należą także okoliczności związane z rozłąką migracyjną rodziny (Lalak, Pilch, 1999, s. 293–294).

1.1. Problematyka badań w rodzinach migracyjnych na świecie, w Europie i w Polsce

Na podstawie badań amerykańskich potwierdzona została zależność zachodząca pomiędzy rozłąką z rodzicem lub rodzicami a zdrowiem psychicznym dzieci pozostających w kraju. Badania te prowadzone były w Indonezji, na Filipinach, w Tajlandii i Wietnamie i dotyczyły osób małoletnich, z założenia najbardziej narażonych na negatywne konsekwencje migracji. Rozpoznanie odbywało się wśród dzieci mających ojców migrantów i matki opiekunki, dzieci posiadających matki migrantki i ojców opiekunów lub wśród dzieci migrujących obojga rodziców, pozostających z opiekunami.

W Rumunii i na Ukrainie podjęto próbę zbadania jakości macierzyństwa¹, relacji między matkami pozostającymi w domu i ich dziećmi, stanu zdrowia psychicznego dzieci, zjawiska ponadnarodowego ojcostwa, czyli roli ojca jako rodzica dziecka pozostawionego w kraju, a także sytuacji par rozłączonych przestrzennie. Wyniki badań ukazały szerokie spektrum konsekwencji wyjazdów migracyjnych, zwłaszcza ponoszonych przez dzieci i młodzież.

W Polsce również analizowano zjawisko migracji zarobkowej oraz następstwa rozłąki dla funkcjonowania rodzin, w tym sytuację życiową wychowujących się w nich dzieci w wieku szkolnym i uczącej się młodzieży.

Dotychczasowej analizie poddawana była problematyka taka jak między innymi:

- ruchy migracyjne (Okólski 1995, 2001);
- sieroctwo i osamotnienie (Olearczyk 2007);
- migracje kobiet w perspektywie wielowymiarowej (Slany 2008);
- sytuacja emigrantów polskich w środowisku pracy (Bera 2008);
- macierzyństwo w warunkach migracji (Urbańska 2008, 2009);
- sytuacja polskich migrantek we Włoszech oraz migracja jako szansa i zagrożenie (Kawczyńska-Butrym 2008);
- implikacje wychowawcze i edukacyjne (Walczak 2008);
- doświadczenia rodzinne (Danilewicz 2010);
- społeczne postrzeganie rodzin migracyjnych (Gizicka, Gorbaniuk, Szyszka 2010);
- społeczne skutki poakcesyjnych migracji ludności Polski (Anacka i in. 2014);
- poakcesyjne migracje zarobkowe (Kozielska 2014);
- przyczyny migracji (Isański 2015);
- rodziny migracyjne w percepcji osób dorastających (Dąbrowska 2016);
- sytuacja dzieci, których rodzice wyjechali za granicę w celach zarobkowych (Ostrowska 2017).

¹ W Rumunii o wiele częściej spotyka się rodziny, w których to właśnie matka, a nie ojciec, jest osobą wyjeżdżającą do pracy za granicę. Rumuńska prasa krytycznie odnosi się do migracji zarobkowej matek, a rumuńskich rodziców oskarża o porzucanie dzieci, które w mediach nazywane są ofiarami. Już w 2007 r. prasa donosiła o samobójstwach dzieci pochodzących z rodzin migracyjnych, które zabijały się, nie mogąc znieść rozstania z matką czy rodzicami. Z kolei lokalne społeczności traktują kobiety-migrantki z podejrzliwością i oskarżają je o narażanie członków rodziny na niebezpieczeństwo. W ich opinii migrująca matka, mimo dostarczania dzieciom pieniędzy, nie zapewnia im odpowiedniego wychowania. Wyjazd ojca, nawet jeśli powoduje rozbiecie rodziny, jest akceptowany.

1.2. Raport Komitetu Badań nad Migracjami Polskiej Akademii Nauk z 2014 roku²

Z raportu Polskiej Akademii Nauk *Społeczne skutki poakcesyjnych migracji ludności Polski* wynika, że najbardziej intensywny odpływ ludności z Polski nastąpił w pierwszych latach po akcesji do Unii Europejskiej (UE). Ponad milion mieszkańców wyjechało w okresie od początku maja 2004 roku do końca 2006 roku i również ponad milion osób opuściło kraj jedynie w 2007 roku.

Na podstawie danych Głównego Urzędu Statystycznego (GUS) ustalono, że w latach 2009–2011 na pobyt co najmniej trzymiesięczny (krótkoterminowy) udawało się około 500 tysięcy osób rocznie, a na pobyt co najmniej dwunastomiesięczny (emigracja długoterminowa) – od 170 do 215 tysięcy osób. Liczba emigrujących na pobyt stały, w całym okresie po wstąpieniu Polski do UE, wynosiła od 17 do 47 tysięcy osób rocznie.

Niepodważalnie dominującą formą migracji w tym okresie stały się wyjazdy zarobkowe. Na podstawie danych ze spisu ludności w 2002 oraz 2011 roku można wnioskować, że po gwałtownych zmianach, które nastąpiły w wyniku akcesji do UE, na wyjazd zarobkowy decydowali się głównie ludzie młodzi, w wieku od 25 do 29 lat, zazwyczaj mężczyźni z wyższym wykształceniem.

Wśród migrantów przeważały osoby pozostające w związku małżeńskim i posiadające dzieci w wieku przedszkolnym i wczesnoszkolnym. Niektóre regiony kraju odznaczały się wyjątkowo wybiórczym odpływem ludności, np. z województw opolskiego, podlaskiego, pomorskiego, podkarpackiego wyjechała co piąta kobieta w wieku od 20 do 29 lat i co szósty mężczyzna w wieku od 30 do 39 lat, co odnosiło się do zarówno do obszarów wiejskich, jak i miejskich. Największe natężenie selektywności dotyczyło kobiet w wieku od 30 do 39 lat, podczas gdy odpływ mężczyzn był bardziej usystematyzowany i obejmował 20-, 30- i 40-latków oraz poszczególne regiony naszego kraju.

Konsekwencje demograficzne migracji zarobkowych są najbardziej widoczne na Opolszczyźnie. Jest to region, w którym skala migracji zagranicznych (odnotowanych zarówno w okresie przed transformacją ustrojową, jak i po przemianach) objęła ponad 200 tysięcy osób. Z danych Narodowego Spisu Powszechnego wynika, że spośród sześciu polskich województw, w których występuje depopulacja, to właśnie w województwie opolskim osiąga ona

² Anacka M., Brzozowski J., Chałupczak H., Fihel A., Firlit-Fesnak G. i inni, (2014), *Społeczne skutki poakcesyjnych migracji ludności Polski*, Warszawa: Komitet Badań nad Migracjami Polskiej Akademii Nauk.

największe rozmiary. W latach 2002–2011 (kiedy odbywał się narodowy spis ludności) liczba ludności faktycznie zamieszkałej w tym regionie zmniejszyła się o 4,6%. Rozmiar migracji ekonomicznych, przewyższający przyrost naturalny, dotyczył 61 z ogólnej liczby 71 gmin (Anacka i in. 2014, s. 18–20).

Ogólnopolskie badania, dotyczące skali rodzin rozłączonych przestrzennie z powodu migracji ekonomicznej rodziców oraz sytuacji życiowej uczniów z tych środowisk, prowadzone były dwukrotnie na zlecenie Rzecznika Praw Dziecka – w 2008 i w 2014 roku (Walczak 2014) oraz w 2016 roku – na zlecenie Ministerstwa Edukacji Narodowej (Ostrowska 2017).

Wyniki diagnozy przeprowadzonej w roku 2008 pozwoliły na przybliżenie faktycznych konsekwencji rozłąki w odniesieniu do charakterystyki migracji rodzicielskich i oszacowanie skali zjawiska. Celem drugiego projektu – z roku 2014 – była natomiast diagnoza rodzinnej i szkolnej sytuacji dzieci migrantów oraz rozpoznanie dynamiki przemian w porównaniu do badań z 2008 roku.

Rozpoznanie prowadzono wśród uczniów oraz w gronie kadry pedagogicznej. Okazało się, że uczniowie są najbardziej wiarygodnym źródłem danych, gdyż pedagodzy szkolni powtarzali zazwyczaj obiegowe opinie na temat rodzin migracyjnych, często nacechowane tzw. paniką moralną. Badania w kontekście sytuacji życiowej uczniów dotyczyły: relacji w rodzinie, struktury opieki, postrzegania domu rodzinnego, komunikacji w obrębie rodziny, dyscypliny, wyników nauczania, zachowań ryzykownych (używanie nikotyny, alkoholu i narkotyków) i dewiacyjnych, czasu wolnego oraz gotowości migracyjnej.

1.3. Wnioski z badań w latach 2008 i 2014³

Bartłomiej Walczak, autor raportu z badań przeprowadzonych w latach 2008 i 2014, dokonał analizy zgromadzonych danych i opracował interesujący materiał merytoryczny, na podstawie którego można wnioskować, że:

- jedna piąta uczniów żyje w rodzinach migracyjnych (2014), co oznacza spadek o siedem punktów w stosunku do poprzednich badań (2008);
- długotrwałej rozłąki (powyżej dwunastu miesięcy) z rodzicami doświadcza 3,2% ogółu badanych uczniów z terenu Polski, największa jest liczba migracji krótkotrwałych, tzw. sezonowych (do dwóch miesięcy);

³ Walczak B., (2008), *Migracje poakcesyjne z perspektywy ucznia*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN; Walczak B., (2014), *Dziecko, rodzina i szkoła wobec migracji rodzicielskich. 10 lat po akcesji do Unii Europejskiej*, Warszawa: Pedagogium – Wyższa Szkoła Nauk Społecznych.

- głównym powodem decyzji o opuszczeniu kraju przez matki i ojców są wciąż względy ekonomiczne, przy czym najczęściej w celach zarobkowych migrują ojcowie;
- najbardziej niekorzystne dla dziecka są podwójne migracje, czyli sytuacje pozostawiania dzieci w kraju bez obydwójga rodziców, gdyż okoliczności te wywołują zaburzenia związane z brakiem poczucia bezpieczeństwa i stabilizacji;
- najważniejszy dylemat, przed jakim staje rodzic zamierzający podjąć zatrudnienie poza granicami Polski, dotyczy kwestii związanych z opieką nad dziećmi pozostającymi w kraju;
- niewystarczająca jest wiedza kadry pedagogicznej na temat skutków (pozytywnych i negatywnych), jakie przynosi dziecku rozłąka z najbliższymi;
- nie są znane czynniki determinujące negatywne konsekwencje migracji;
- niezbędna jest cykliczność badań pozwalających na monitorowanie stanu rodzin rozłączonych przestrzennie oraz sytuacji życiowej uczniów;
- wskazane jest podejmowanie działań profilaktycznych w pracy z dziećmi i młodzieżą przez pedagogów szkolnych i wychowawców klas.

Autor raportu stwierdza ponadto:

- percepcja społeczna problemu rozłąki z najbliższymi i zagrożeń związanych z migracją uległa poprawie (na podstawie wyników badań z lat 2008 i 2014), jednak nie zwalnia to osób pracujących na co dzień z rodzinami i dziećmi będącymi uczniami z obowiązku działań mających na celu łagodzenie skutków związanych z wyjazdem rodziców czy opiekunów. Jest to niezbędna aktywność ukierunkowana na zapewnienie poczucia bezpieczeństwa i prawidłowego rozwoju;
- rezultaty badań, oparte na opinii kadry pedagogicznej, wykazują negatywny związek pomiędzy nieobecnością rodziców a wynikami w nauce i problemami wychowawczymi.

Autor przestrzega jednak przed generalizowaniem skrajnych przypadków na całą grupę uczniów z rodzin migracyjnych. Swoje stanowisko uzasadnia, stwierdzając, że pedagodzy szkolni, nauczyciele, wychowawcy i dyrektorzy szkół mogą odtwarzać stereotypy konsekwencji migracji zarobkowych, modelujących postrzeganie i interpretację kariery edukacyjnej uczniów:

- zestawienie wyników pochodzących od dzieci i nauczycieli ujawnia pewną tendencję: w regionach Polski, w których nie ma rozwiniętych tradycji migracyjnych, pracownikom oświaty nie jest znana faktyczna skala migracji oraz liczba uczniów żyjących w rodzinach transnarodowych;
- dość często w opinii nauczycieli z tych regionów ujawniają się dane pozwalające wnioskować, że migracja ekonomiczna rodziców zawsze przyczynia się do zaburzenia kariery edukacyjnej dzieci oraz negatywnych

konsekwencji dotyczących dyscypliny, zachowań ryzykownych i dewiantycznych oraz form spędzania czasu wolnego, co nie jest zgodne ze stanem faktycznym. Tego typu stygmatyzacja może w znacznym stopniu ograniczyć bądź zamknąć drogę do działań diagnostycznych i pomocowych oraz utrudnić ujawnianie przez uczniów faktu pochodzenia z rodziny migracyjnej;

- pojawia się skłonność do nieusprawiedliwionych nieobecności szkole u uczniów w przedziale wiekowym od 14 do 18 lat w przypadku migracji obydwójga rodziców, co powinno być traktowane jako sygnał zwiększający ryzyko wystąpienia poważniejszych zaburzeń w ich karierze edukacyjnej;
- pojawia się także skłonność do uczestniczenia uczniów z niższych przedziałów wiekowych w bójkach, co jest jednak interpretowane jako próba zwrócenia na siebie uwagi.

Wyniki badań pokazują, że strategie realizacji podstawowych funkcji rodziny nie ulegają zmianie w sytuacjach, kiedy migrantem jest ojciec – co dotyczy większości rodzin rozłączonych przestrzennie. Matki wchodzą wówczas w kulturową rolę mężczyzny i przejawiają między innymi dbałość o zachowanie kontroli nad dziećmi.

1.4. Wyniki badań Ministerstwa Edukacji Narodowej z 2016 roku⁴

Ministerstwo Edukacji Narodowej (MEN) od 2010 roku monitoruje sytuację dzieci z rodzin rozłączonych przestrzennie. Najnowsze wyniki badań zleconych przez MEN pochodzą z października 2016 roku. Diagnozą objęto uczniów ze szkół podstawowych, gimnazjów i średnich (licea, technika, szkoły zawodowe) w łącznej liczbie 87041 oraz kadrę nauczycielską (ankieta mogła być wypełniana przez: dyrektora, wicedyrektora, wychowawcę klasy, nauczyciela przedmiotu, psychologa lub pedagoga szkolnego).

Dane ilustrujące skalę wyjazdów ekonomicznych dotyczyły sześciu województw (wielkopolskiego, pomorskiego, zachodniopomorskiego, podlaskiego, małopolskiego, lubuskiego) – trzech o największej i trzech o najmniejszej skali bezrobocia⁵. Zgromadzone rezultaty badawcze, dotyczące ilości rodzin migracyjnych, świadczą o dużej rozbieżności pomiędzy danymi oficjalnymi a stanem faktycznym.

⁴ Ostrowska K., (2017), *O sytuacji dzieci, których rodzice wyjechali za granicę w celach zarobkowych. Raport 2016*, Warszawa: Ośrodek Rozwoju Edukacji.

⁵ Dysonans w analizowanym zakresie ujawniony został także w 2011 roku na podstawie badań przeprowadzonych w 300 szkołach na terenie województwa świętokrzyskiego. Okazało się, że skala tzw. eurosieroctwa wynosi 15,6%. Kuratorium Oświaty posiadało dane o 4,6% uczniów żyjących w rodzinach rozłączonych przestrzennie.

Według danych Systemu Informacji Oświatowej (SIO) we wrześniu 2016 roku liczba uczniów z rodzin rozłączonych przestrzennie kształtuje się na poziomie 5,89%. Wskaźnik uzyskany na podstawie diagnozy prowadzonej wśród uczniów to 19,9%. Najmniejszy odsetek uczniów deklarujących wyjazd rodziców do pracy za granicę odnotowano w województwach: wielkopolskim (16,2%) i podlaskim (16,9%). Najwyższy odsetek dotyczył zachodniopomorskiego (28,4%), pomorskiego (22,5%), małopolskiego (22,9%) i lubuskiego (23,5%). W skali całego kraju liczba uczniów z rodzin migracyjnych może sięgać 640 tysięcy. Spośród badanych dzieci i młodzieży 7,2% wychowuje się w rodzinach, w których obydwaj rodzice zdecydowali się na podjęcie zatrudnienia poza Polską.

Analiza materiału uprawnia do następującego wnioskowania:

- niewystarczająca jest informacyjno-edukacyjna aktywność szkoły w kwestiach formalnoprawnych, dotyczących ustanowienia opieki nad dzieckiem w sytuacji wyjazdu rodzica/rodziców do pracy za granicę;
- ponad 50% badanej populacji ujawniło, że decyzja rodzica o migracji zarobkowej wzbudziła u nich negatywne emocje, takie jak niepokój, lęk, poczucie osamotnienia, a jednocześnie uczniowie zadeklarowali, że mogą liczyć na wsparcie najbliższych członków rodziny;
- wśród uczniów z rodzin migracyjnych ujawniły się zaburzone zachowania dotyczące głównie relacji interpersonalnych, występujące przede wszystkim w środowiskach uczniów, których samotnie wychowujący rodzic jest migrantem zarobkowym;
- największą liczbę wśród uczniów ze środowisk migracyjnych stanowią ci uczniowie, których rodziny są rozdzielone przestrzennie od dwóch lat;
- najczęściej wskazywane przez uczniów trudności związane z nieobecnością rodzica lub rodziców dotyczą emocji takich jak samotność, tęsknota i bezradność wobec stanu sytuacji życiowej;
- uczniowie z rodzin migracyjnych najbardziej potrzebują wsparcia w postaci zagospodarowania czasu wolnego, pomocy w wypełnianiu obowiązków szkolnych, podkreślają także potrzebę wspierania rodziców-migrantów przez władze polskie lub środowiska polonijne w celu zwiększenia możliwości kontaktu z rodziną pozostającą w Polsce, przy czym niespełna 49,0% badanych nie oczekuje żadnej formy pomocy;
- reakcja dzieci i młodzieży na wyjazd ich rodziców łączy się z jakością funkcjonowania rodziny przed rozłąką, co pozwala sformułować wniosek, że aktywność ukierunkowana na organizowanie wsparcia i pomocy powinna uwzględniać indywidualne kwestie dotyczące specyfiki środowiska rodzinnego oraz charakteru reakcji dziecka na rozłąkę z rodzicami;
- badani nauczyciele wymienili trzynaście różnych form wsparcia, które ich zdaniem powinno dotyczyć uczniów ze środowisk rozdzielonych

przestrzenie z powodu migracji ekonomicznej matki, ojca lub obydwójga rodziców.

Formy tego wsparcia dotyczą realizacji określonych celów i są sklasyfikowane według kategorii takich jak m.in.:

- a/ kontrola i dyscyplinowanie,
- b/ dostarczanie danych o pozytywnych oraz kryzysowych wydarzeniach oraz sposobach ich rozwiązywania,
- c/ współpraca międzyinstytucjonalna,
- d/ konkretyzacja oddziaływań pedagogiczno-psychologicznych,
- e/ oddziaływania wychowawcze.

Obszar badań nad zjawiskiem migracji z powodów ekonomicznych jest wciąż otwarty na nowe doniesienia, gdyż temat ten nie jest do końca rozpoznany.

2. Rola rodziny, szkoły i grupy rówieśniczej w kształtowaniu sytuacji życiowej uczniów z rodzin rozłączonych przestrzennie

Rozumienie sytuacji życiowej uczniów z rodzin migracyjnych polega na szukaniu przyczyn ich położenia za pomocą analizy trudności, jakie napotykają, oraz wykazania związku problemów z najbliższym otoczeniem. Oznacza to, że trudności jednostki muszą być rozpatrywane w kontekście jej relacji ze środowiskiem, w którym jednostka żyje, w którym jest „zanurzona”, czyli z rodziną, szkołą i grupą rówieśniczą. Są to najważniejsze obszary przestrzeni życiowej młodego człowieka, decydujące o jego rozwoju i przebiegu procesu socjalizacji.

Na potrzeby niniejszego opracowania dokonano syntezy danych będących rezultatami pracy kilku innych badaczy zjawiska migracji, co pozwoliło na próbę uchwycenia uwarunkowań wpływających na jakość życia dzieci i młodzieży wychowujących się w rodzinach rozłączonych przestrzennie. Synteza zgromadzonych analiz badawczych uprawnia do wnioskowania, że sytuacja życiowa młodych ludzi funkcjonujących w warunkach migracji w największym stopniu jest kształtowana przez działanie czynników takich jak omówione poniżej.

2.1. Sytuacja socjoekonomiczna rodziny ucznia

Jednym z najważniejszych czynników determinujących prawidłowy rozwój oraz socjalizację młodego człowieka jest struktura systemu rodzinnego. Co więcej, dla uczniów w okresie dorastania status społeczno-zawodowy rodziny

stanowi ważny element wpływający na budowanie poczucia własnej wartości oraz przekonanie o szczęściu.

W rodzinach migracyjnych zdecydowana większość uczniów znajduje się pod opieką matek, gdyż to zazwyczaj ojcowie migrują zarobkowo. Wśród rodziców – zarówno matek, jak i ojców – dominuje wykształcenie średnie i zasadnicze, a wykonywane zawody mają niski prestiż społeczny i nie wymagają wysokich kwalifikacji. Warunki mieszkaniowe badani uczniowie określili jako dobre.

2.2. Stan realizacji funkcji opiekuńczo-wychowawczej sprawowanej przez rodziców

Świadomość wychowawcza rodziców: bodźce, które mają na nią wpływ, a także skutki realizacji zadań opiekuńczo-wychowawczych należą do jednych z najważniejszych czynników umożliwiających zarówno rozpoznanie rodziny, jak i sytuacji życiowej wychowujących się w niej dzieci. Wiedza z analizowanego zakresu nabiera tym większego znaczenia, gdy obszarem badania są środowiska wciąż jeszcze słabo rozpoznane, do których należą rodziny rozłączone przestrzennie.

Zgromadzone dane potwierdzają, że po wyjeździe ojca opieka nad dziećmi najczęściej sprawowana jest przez matki. W warunkach rozłąki – poza sprawowaniem opieki – najważniejszymi kwestiami w kontekście realizacji funkcji opiekuńczo-wychowawczej są: czas rozłąki, częstotliwość odwiedzin rodzica-migranta oraz kontaktów telefonicznych z nim, przygotowanie do nowej sytuacji rodzinnej, rodzaje kar i nagród oraz formy spędzania przez dzieci czasu wolnego.

Wyniki badań dowodzą, że najpoważniejsze problemy powoduje czas rozłąki z rodzicem. Największa liczba uczniów wskazała, że w ich sytuacji jest on dłuższy niż dwanaście miesięcy, a to oznacza rozłąkę długotrwałą, która może prowadzić do dysfunkcji w środowisku rodzinnym. Tak długi okres nieobecności rodzica w życiu dziecka określany jest jako stwarzający ryzyko zagrożenia stabilności rodziny.

2.3. Style wychowania stosowane przez rodziców

Style wychowania mają priorytetowe znaczenie w budowaniu potencjału psychospołecznego dzieci i młodzieży. Z kolei system rodzinny wskazuje na pewne prawidłowości określające jakość stylu wychowania oraz stymulujące sposób postępowania, zwłaszcza w sytuacjach kryzysowych. Dlatego błędy

wychowawcze, które popełniają rodzice czy opiekunowie, mogą przyczyniać się do występowania zaburzeń w procesie socjalizacji dzieci, a w konsekwencji wpływać na kształtowanie się tożsamości osób dorastających, mogą też wywoływać poczucie braku bezpieczeństwa oraz deficyt wsparcia ze strony najbliższych osób znaczących.

Tylko jasna komunikacja w rodzinie zapewnia rozwój dzieci młodszych i adolescentów oraz samych rodziców, a to gwarantuje wszystkim niezależność, autonomię i prawo do decydowania o sobie oraz zabezpiecza potrzebę wsparcia.

Wyniki badań wykazały statystycznie istotną zależność pomiędzy czasem nieobecności rodzica-migranta a prezentowanym przez rodziców czy opiekunów stylem wychowania w rodzinie. Z badań prowadzonych wśród uczniów wynika, że im dłuższy był czas nieobecności ojca, tym częściej matki przejawiały zainteresowanie stylem liberalno-kochającym. Rezultaty tych badań wskazują też, że w warunkach migracji obydwójga rodziców najrzadziej stosowany był przez matki styl demokratyczny, natomiast w okolicznościach, kiedy to jedynie ojciec był migrantem zarobkowym, najczęściej wykorzystywane były style demokratyczny i liberalny, preferowane przez ojców.

2.4. Sposoby funkcjonowania uczniów w relacjach interpersonalnych

Jest to jeden z najistotniejszych czynników wyznaczających kierunek rozwoju dziecka i adolescenta. Efekty procesów badawczych pozwalają na sformułowanie wniosków wskazujących na występowanie deficytów w tym obszarze u dzieci i młodzieży z rodzin rozłączonych przestrzennie.

Okazało się, że im dłuższy jest czas rozłąki z rodzicem-migrantem, tym zdecydowanie częściej dziewczęta ujawniają:

- niższe poczucie własnej wartości – im wyższy wynik, tym bardziej badana osoba ocenia siebie negatywnie;
- bycie ofiarą – im wyższy wynik, tym bardziej badana osoba ma poczucie krzywdy doświadczanej od innych;
- nadwrażliwość emocjonalną – im wyższy wynik, tym bardziej badana osoba podatna jest na zranienia.

Chłopcy w sytuacji długotrwałej rozłąki migracyjnej najczęściej ujawniają:

- poczucie zagrożenia – im wyższy wynik, tym bardziej badany chłopiec przeżywa lęki dotyczące przyszłości.

W przypadku migracji zarobkowych obydwojga rodziców badani uczniowie i uczennice w relacjach interpersonalnych statystycznie częściej prezentują:

- emocjonalną nadwrażliwość.

2.5. Stan realizacji przez uczniów podstawowych ról społecznych

Na przestrzeni lat każda jednostka ludzka pełni liczne role społeczne, związane z określonymi fazami własnego życia. Działania dzieci i młodzieży, czyli osób uczących się, łączą się z pełnieniem trzech podstawowych ról: rodzinnej, ucznia i rówieśniczej.

W prowadzonych badaniach pełnienie roli rodzinnej rozpatrywane było w odniesieniu do:

- uczniów wyłącznie z rodzin migracyjnych, w tym pod względem pełnienia przez nich roli rodzinnej przed migracją i w trakcie jej trwania, a także w okolicznościach, kiedy migrantem zarobkowym była matka i odrębnie w sytuacji migracji ojca;
- uczniów z rodzin migracyjnych i niemigracyjnych, w tym w aspekcie otrzymywania przez nich wsparcia od osób najbliższych, a także odczuwania zmian w stanie sytuacji życiowej w ostatnim czasie oraz oceny przyczyn wystąpienia zmian (Dąbrowska 2016)⁶.

Badania dotyczące pełnienia roli ucznia wskazują na istotne statystycznie różnice pomiędzy uczniami i uczennicami z rodzin migracyjnych i niemigracyjnych.

Na podstawie wyników badań stwierdzono, że różnice te dotyczą:

- osiągnięć dzieci i młodzieży wychowujących się w rodzinach migracyjnych – uczniowie ci mają wyższe wyniki w nauce;
- kwestii związanych z traktowaniem przez nauczycieli – uczniowie z rodzin migracyjnych częściej od swoich rówieśników z rodzin niemigracyjnych uznają, że są niesprawiedliwie traktowani przez nauczycieli;
- sytuacji zwracania się w trudnych chwilach o pomoc do kogoś ze szkoły: nauczyciela, wychowawcy, pedagoga szkolnego – uczniowie z rodzin migracyjnych rzadziej od swoich kolegów z rodzin niemigracyjnych zwracają się o pomoc w trudnych sytuacjach życiowych;
- uczniowie z rodzin migracyjnych stwierdzają, że częściej stawia się im wygórowane wymagania.

⁶ Poniżej dokonywana jest analiza wyników badań pod względem pełnienia przez uczniów dwóch pozostałych ról. Uzasadnia to podstawowy cel ujęcia tematycznego publikacji, wymagający szerszego spojrzenia przede wszystkim na szkołę i ucznia.

Wyniki badań wskazują ponadto, że zarówno wśród uczniów z rodzin migracyjnych (co dotyczy osób w okresie dorastania, tj. uczniów klas gimnazjalnych i ponadgimnazjalnych), jak i uczniów z rodzin niemigracyjnych występuje duży problem związany z lekceważeniem obowiązków szkolnych – młodzież często wagaruje.

Pełnienie roli rówieśniczej rozpatrywane było w kontekstach preferowanych form i miejsc spędzania czasu wolnego, przejawianych zachowań w grupie rówieśniczej oraz relacji między rówieśnikami.

Rezultaty badań pozwalają na stwierdzenie, że statystycznie istotne różnice pomiędzy uczniami z rodzin migracyjnych i niemigracyjnych dotyczą:

- lęku przed przemocą kolegów z innych klas, co oznacza, że uczniowie z rodzin migracyjnych względnie częściej zgłaszają ten problem.

2.6. Skala i rodzaj zaburzeń w procesie socjalizacji uczniów

Na podstawie wyników badań można wnioskować, że uczniowie z rodzin migracyjnych statystycznie częściej od uczniów z rodzin niemigracyjnych podejmują zachowania ryzykowne.

Ponadto w rodzinach rozłączonych przestrzennie ujawniono zależność między stosowaniem przez rodziców stylu demokratycznego w wychowaniu dzieci a rzadszym przejawianiem zachowań antyspołecznych. Stwierdzono, że im wyższe jest nasilenie stosowania stylu demokratycznego, tym rzadziej uczniowie przejawiają zachowania antyspołeczne i tym rzadziej pojawia się ryzyko występowania zaburzeń socjalizacyjnych.

Rezultaty analizy danych uprawniają więc do wnioskowania, że rodzaj zaburzonych zachowań u badanych uczniów uzależniony jest od preferowanych przez rodziców stylów wychowania.

2.7. Plany życiowe uczniów

Marzenia młodszych dzieci oraz plany życiowe dorastających są podstawowymi elementami kształtującymi tożsamość. Jakość planów na przyszłość zależy od indywidualnych predyspozycji osobowościowych, a także oddziaływania na ucznia najbliższych środowisk życia, socjalizacji i wychowania. Wyniki badań przyniosły dość zaskakujące rezultaty. Okazało się, że pomimo deklarowanego uczucia tęsknoty za migrującym rodzicem oraz oceny, z której wynika, że migracja matki lub ojca jest niedobrą sytuacją dla funkcjonowania

rodziny, zdecydowana większość badanych uczniów stwierdza, że za granicą jest lepiej i w związku z tym swoje plany zawodowe wiąże właśnie z emigracją.

Na podstawie wyników badań można stwierdzić, że sytuacja życiowa uczniów z rodzin migracyjnych wskazuje na pewne obszary deficytów, które wymagają wsparcia o zróżnicowanym charakterze. Nie należy jednak ulegać panice moralnej i stygmatyzować rodzin migracyjnych, ponieważ migracja zarobkowa rodziców ma nie tylko negatywne konsekwencje dla funkcjonowania rodziny, w tym dla wychowujących się w nich dzieci.

Występowanie negatywnych skutków rozłąki uwarunkowane jest działaniem czynników, z których najważniejsze to: czas rozłąki, wiek dziecka pozostającego w kraju, jakość więzi z rodzicem-migrantem, jakość relacji między wszystkimi członkami rodziny itp. Warto podkreślić, że rolę osób pracujących na co dzień z dziećmi z rodzin rozłączonych przestrzennie jest stałe monitorowanie ich sytuacji oraz cykliczne przeprowadzanie badań mających na celu ujawnianie skali zjawiska i problemów wymagających działań wspierających.

3. Rodzaje i zakres pomocy udzielanej dziecku i rodzinie

Pomoc jako działanie społeczne, relacyjne czy instytucjonalne udzielana jest zarówno przez osoby najbliższe, jak i profesjonalistów – pracowników instytucji pomocowych, ośrodków pomocy społecznej, poradni psychologiczno-pedagogicznych, centrów pomocy rodzinie, kuratorów społecznych, prawników. Zróżnicowane formy i zakres pomocy udzielanej dziecku i rodzinie prezentuje poniższa tabela.

Tabela 1. Formy i zakres pomocy dla rodziny i dziecka

POMOC PRAWNA	
DLA RODZINY	DLA DZIECKA
<ul style="list-style-type: none"> • uświadomienie potrzeby ustanowienia opiekuna prawnego, szczególnie w przypadkach wyjazdu samotnego rodzica bądź obydwojga rodziców • uruchomienie punktów konsultacyjnych w sprawach rodzinnych 	<ul style="list-style-type: none"> • stworzenie w szkołach kącików prawnych z przystępnymi informacjami z dziedziny prawa rodzinnego, np. na temat praw dziecka, podstawowych pojęć, takich jak dobro dziecka, ochrona prawna rodziny, które mogłyby być upowszechniane przez dzieci i docierać do rodziców

<ul style="list-style-type: none"> • organizowanie, np. w szkołach, spotkań prawników z rodzicami w celu przybliżenia wiedzy z zakresu prawa rodzinnego • przekazanie wiedzy dotyczącej przygotowania niezbędnej dokumentacji w razie podjęcia przez dziecko nauki szkolnej poza granicami kraju • wyposażenie rodziców w podstawową wiedzę związaną z dopełnieniem niezbędnych formalności poprzedzających wyjazd • przekazanie niezbędnej wiedzy z zakresu przysługujących świadczeń rodzinnych dla dzieci pozostających w kraju 	
POMOC SOCJALNA	
DLA RODZINY	DLA DZIECKA
<ul style="list-style-type: none"> • wypracowanie umiejętności rozwiązywania problemów, z wykorzystaniem zasobów wewnątrzrodzinnych na wypadek sytuacji kryzysowych w rodzinie • współpraca pracownika socjalnego (asystenta rodziny, koordynatora) z rodziną • współpraca międzyinstytucjonalna pomiędzy: sądem, szkołą, poradnią pedagogiczno-psychologiczną, parafią itp. • środowiskowy system wsparcia rodziny migracyjne, ze szczególnym uwzględnieniem adolescentów: współpraca MOPR z klubami osiedlowymi – dla rodzin w kryzysie; współpraca ze świetlicami PLUS – dla dzieci i młodzieży z rodzin niewydolnych wychowawczo 	<ul style="list-style-type: none"> • zabezpieczenie potrzeb materialnych dziecka w stopniu zapewniającym codzienne funkcjonowanie i realizację obowiązku szkolnego • organizowanie grup wsparcia rówieśniczego • uwzględnienie sytuacji ucznia w projektowaniu szkolnego programu wychowawczo-profilaktycznego

<ul style="list-style-type: none"> rozpowszechnianie w środowisku lokalnym informacji o miejscach świadczenia wielopłaszczyznowej pomocy dla rodzin transnarodowych 	
POMOC PSYCHOLOGICZNO-PEDAGOGICZNA	
DLA RODZINY	DLA DZIECKA
<ul style="list-style-type: none"> okazanie zrozumienia dla nowej rzeczywistości rodzinnej kształtowanie umiejętności radzenia sobie w sytuacjach problemowych obiektywne przekazywanie wiedzy o następstwach rozłąki migracyjnej wypracowanie strategii radzenia sobie z nowymi obowiązkami, zmienionym rytmem życia rodziny, samotnym macierzyństwem wypracowanie optymalnej strategii radzenia sobie z emocjonalnymi skutkami rozłąki z małżonkiem wypracowanie umiejętności określania bilansu zysków i strat wynikających z rozłączenia geograficznego szkolenie rodziców w zakresie specyfiki wieku rozwojowego dzieci, m.in. dostosowania stylów wychowania do wieku dorastania 	<ul style="list-style-type: none"> wypracowanie umiejętności łagodzenia uczucia tęsknoty przygotowanie organizacyjne do nowej sytuacji rodzinnej, realizacji zainteresowań określenie nowych, bardziej odpowiedzialnych ról w rodzinie – w zakresie podziału obowiązków, wzajemnej pomocy itp. podejmowanie działań prewencyjnych dotyczących zachowań ryzykownych, antyspołecznych, lekceważenia obowiązków szkolnych organizowanie wsparcia rówieśniczego w formie spotkań z uczniami będącymi w analogicznej sytuacji rodzinnej organizowanie czasu wolnego dbałość o właściwe relacje interpersonalne organizowanie dla dorastającej młodzieży specjalistycznych warsztatów na temat planów życiowych, usamodzielnienia ekonomicznego i ukierunkowania zawodowego

3.1. Rozpoznawanie w szkole sytuacji rodzinnej, szkolnej i rówieśniczej ucznia z rodziny migracyjnej

Rozłąka rodzica z dzieckiem, stwarzająca wiele zagrożeń dla rozwoju, kształtowania się prawidłowej osobowości oraz procesu wychowania i socjalizacji dziecka, powoduje konieczność rozpoznania jego sytuacji rodzinnej, szkolnej

i rówieśniczej. Jak pokazują wyniki wcześniej prezentowanych badań, proces diagnozowania dziecka z rodziny migracyjnej dotyczy całokształtu jego sytuacji życiowej i winien obejmować obszary takie jak:

Funkcjonowanie indywidualne dziecka

Są to osobiste zasoby dziecka – jego potencjał, osiągnięcia szkolne i jakość relacji z rówieśnikami, stan emocjonalny, problemy, słabości i braki rozwojowe oraz umiejętności takie jak: samodzielność, samoocena, radzenie sobie z trudną sytuacją, postrzeganie migracji z indywidualnej perspektywy.

Funkcjonowanie środowiska rodzinnego

Oznacza sytuację materialną rodziny, zakres i jakość opieki sprawowanej nad dzieckiem, częstotliwość kontaktów dziecka z rodzicami, sytuację rodziny przed emigracją, poziom zaspokojenia potrzeb dziecka w rodzinie, kontakty dziecka z innymi członkami rodziny, rodzaje i zakres wsparcia otrzymywanego w rodzinie.

Charakter doświadczeń migracyjnych, na który składają się:

- rodzaj migracji;
- długość rozłąki;
- przyczyny wyjazdu rodzica za granicę;
- sytuacja zawodowa i materialna rodzica przebywającego za granicą;
- wpływ rozłąki migracyjnej na codzienne życie dziecka (zmiana szkoły, zmiana trybu życia);
- ocena wyjazdu rodzica w relacji zysków i strat;
- stopień zależności rodziny od wyjeżdżającego rodzica (por. Danilewicz 2006).

Całościowy obraz sytuacji życiowej dziecka pomaga w identyfikowaniu jego sytuacji szkolnej, zwłaszcza że w grupie negatywnych konsekwencji migracji znajdują się problemy związane ze szkolnym i rówieśniczym funkcjonowaniem ucznia.

Uczniowie z rodzin oddalonych przestrzennie znajdują się w grupie zagrożenia szkolnym niepowodzeniem czy zaburzeniem zachowania. Diagnoza, zwłaszcza jakościowa, oparta na ocenie wybranych aspektów funkcjonowania ucznia, jest podstawą do podjęcia działań pomocowych i ważnym ogniwem w procesie profilaktyki. Wyniki diagnozy stanowią bazę dla uruchomienia działań ze strony szkoły, a jej autorem powinien być nauczyciel lub wychowawca, który często jest pierwszą osobą dostrzegającą problem ucznia.

Jak podkreśla Hanna Tomaszewska: *Wychowawca pełni rolę filtra – jest bowiem osobą, która jako pierwsza może zauważyć niepokojące sygnały świadczące o problemach czy niezaspokojonych potrzebach swoich wychowanków* (Tomaszewska 2008, s. 105–142).

W rozpoznawaniu sytuacji dziecka i rodziny ważne są zarówno sygnały ostrzegawcze, wysyłane przez ucznia, jak i inne, uwzględniające cały system rodziny jako złożony kontekst wychowania. W tym celu wykorzystywane są techniki diagnostyczne, takie jak: rozmowa, wywiad, rysunek rodziny, ekomapa⁷, obserwacja, analiza dokumentów formalnych – umożliwiające całościową ocenę sytuacji. Ważnym elementem diagnozy jest poznanie słabych i mocnych stron dziecka i rodziny, identyfikowanie czynników ryzyka i czynników chroniących, stanowiących bazę dla działań profilaktycznych.

Niewątpliwie cennym źródłem informacji o dziecku jest metoda biograficzna, polegająca na opowiadaniu przez dziecko o jego sytuacji – kiedy nadaje ono znaczenie ważnym życiowo wydarzeniom i poprzez własne emocje ujawnia swój stosunek do nich. Biografia zdaniem Normana Denzina przedstawia definicje i doświadczenia danej osoby, grupy, organizacji w taki sposób, jak owe doświadczenia są interpretowane przez tę osobę, grupę lub organizację (za: Nowak 1998, s. 102).

We wstępnej diagnozie istotne jest zatem poszukiwanie odpowiedzi na pytania:

- Kto zajmuje się dzieckiem i sprawuje nad nim opiekę?
- Jak funkcjonuje dziecko w roli ucznia – jakie ma trudności, a jakie osiągnięcia?
- Czy i jak dziecko radzi sobie ze swoimi problemami?
- Jakiej pomocy oczekuje dziecko?

Projektowanie, a później realizowanie pomocy psychologiczno-pedagogicznej dla ucznia-migranta czy uczniów-migrantów, według przepisów rozporządzenia ministra edukacji narodowej z 9 sierpnia 2017 r. polega na: *rozpoznawaniu i zaspokajaniu indywidualnych potrzeb rozwojowych i edukacyjnych ucznia oraz rozpoznawaniu indywidualnych możliwości psychofizycznych ucznia i czynników środowiskowych wpływających na jego funkcjonowanie w przedszkolu, szkole i placówce, w celu wspierania potencjału rozwojowego ucznia i stwarzania warunków do jego aktywnego i pełnego uczestnictwa w życiu przedszkola, szkoły i placówki oraz w środowisku społecznym.*

⁷ Ekomapa pozwala zidentyfikować rodzaje więzi dziecka z członkami rodziny, określić jego potrzeby, stan emocjonalny oraz poznać jego system wartości (co jest najważniejsze).

Diagnoza sytuacji ucznia winna być przeprowadzona zgodnie z zasadami procesu diagnozowania, na który składają się:

- całościowe rozpoznanie potrzeb ucznia i zasobów najbliższego środowiska;
- dokonanie oceny jakościowej, z uwzględnieniem subiektywnych odczuć ucznia i jego perspektywy postrzegania problemu;
- wykorzystanie różnych technik diagnostycznych;
- dokonanie diagnozy rozwojowej i edukacyjnej ucznia;
- ocena sfery emocjonalnej ucznia.

Propozycja narzędzia badawczego, służącego do określenia skali migracji, oceny sytuacji życiowej dziecka z rodziny migracyjnej i niemigracyjnej, obrazu rodziny migracyjnej i niemigracyjnej, została opracowana przez Annę Dąbrowską⁸ i zamieszczona w niniejszej publikacji jako kwestionariusze ankiet. Ankiety przygotowano dla uczniów z trzech kategorii wiekowych: szkoła podstawowa – klasy II, III; szkoła podstawowa – klasy IV, V, VI; klasy gimnazjalne; klasy ponadgimnazjalne.

Narzędzie badawcze przewiduje rozpoznanie sytuacji życiowej ucznia z jego perspektywy, w aspekcie rodzinnym, szkolnym i rówieśniczym. Określenie dokładnej skali tzw. eurosieroctwa będzie możliwe po bezwzględnym spełnieniu warunku: liczba szkół, klas i uczniów wylosowanych do badania musi być określona przez statystyka (dobór warstwowo-losowy oraz losowanie systematyczne), na przykład przez pracownika Głównego Urzędu Statystycznego. Wykorzystanie kwestionariusza ankiety ma sens jedynie dla reprezentatywnej próby badawczej, gdyż jest ona miarodajna dla całości populacji.

Najlepiej zatem przeprowadzić badania w całym województwie, współpracując ze statystykiem. Proporcja uczniów z rodzin migracyjnych i niemigracyjnych będzie ustalona po zakończeniu badań, co oznacza, że przed przystąpieniem do wypełniania kwestionariusza nie znajdziemy w nim pytania selekcyjnego – z jakiej rodziny pochodzi uczennica czy uczeń.

Tego typu procedura badawcza dodatkowo przyczyni się do wygenerowania dwóch grup: uczniów z rodzin migracyjnych i uczniów z rodzin niemigracyjnych. Możliwość zestawienia i porównania wyników pozwoli odpowiedzieć na pytanie, czy ujawnione problemy są charakterystyczne jedynie dla uczniów z rodzin migracyjnych czy być może stanowią tendencję ogólnie zarysowującą

⁸ Narzędzia badawcze zostały opracowane przez Annę Dąbrowską w roku 2010 na potrzeby procesu badawczego prowadzonego w ramach projektu „EuroDzieci. Diagnoza sytuacji rodzinnej i społecznej eurosierot. Tworzenie systemu wsparcia w celu przeciwdziałania wykluczeniu i marginalizacji”. Priorytet VII, Działanie 7.2, Poddziałanie 7.2.1 Programu Operacyjnego Kapitał Ludzki.

się w danej grupie wiekowej. Jest to istotna kwestia w kontekście projektowania rodzajów wsparcia.

3.2. Propozycje narzędzi badawczych do diagnozowania skali eurosieroctwa oraz sytuacji życiowej uczniów z rodzin migracyjnych

Poniższy fragment publikacji zawiera przydatne dla kadry pedagogicznej narzędzia, które pozwolą określić stosunek ilościowy uczniów z rodzin migracyjnych do ich liczby w badanej populacji. Ankiety umożliwią także określenie najważniejszych problemów wynikających z nowej dla uczniów sytuacji życiowej.

W narzędziach, przeznaczonych dla poszczególnych grup wiekowych, występują niewielkie różnice, wynikające z fazy rozwoju uczniów z danej grupy. Autorki starały się ponadto tak skonstruować kwestionariusze ankiet, aby kadra pedagogiczna miała ułatwioną pracę przy porównywaniu wyników badań prowadzonych na każdym poziomie edukacji.

Kwestionariusz ankiety *Ja, moje pochodzenie, moja rodzina* Uczniowie szkół podstawowych – klasy II, III

Drodzy Uczniowie!

Odpowiedzi, których udzielicie na poniższe pytania, są anonimowe i nikt nigdy nie dowie się, kto ich udzielał. Posłużą one wyłącznie do celów naukowych, dlatego proszę o przemyślaną odpowiedź.

Proszę zakreślić kółkiem odpowiedzi, które dotyczą Ciebie. Jeśli chciałbyś/ chciałybyś zakreślić więcej niż jedną odpowiedź – możesz to zrobić.

1. Płeć:
 - a) dziewczynka
 - b) chłopiec

2. Wiek:

3. Klasa:

4. Miejsce zamieszkania:
 - a) miasto
 - b) wieś

5. Struktura rodziny:
 - a) pełna
 - b) niepełna, stale osierocona (nie żyje: matka, ojciec)
 - c) zrekonstruowana
 - d) zastępcza
 - e) niepełna czasowo – ojciec wyjechał do pracy za granicę
 - f) niepełna czasowo – matka wyjechała do pracy za granicę
 - g) obydwójce wyjechali do pracy za granicę

6. Ile dzieci mają Twoi rodzice?
 - a) 1-2
 - b) 3-4
 - c) 4 i więcej

7. Ile lat ma Twoja mama?
 - a) 25-29 lat
 - b) 30-39 lat
 - c) 40-49 lat
 - d) 50 i powyżej

8. Ile lat ma Twój tato?
 - a) 25–29 lat
 - b) 30–39 lat
 - c) 40–49 lat
 - d) 50 i powyżej

9. Jakie wykształcenie ma Twoja mama?
 - a) podstawowe
 - b) zasadnicze
 - c) średnie
 - d) wyższe

10. Jakie wykształcenie ma Twój tato?
 - a) podstawowe
 - b) zasadnicze
 - c) średnie
 - d) wyższe

11. Czy Twój tato pracuje?
 - a) tak
 - b) nie, jest bezrobotny

12. Czy Twoja mama pracuje?
 - a) tak
 - b) nie, jest bezrobotna

13. Gdzie mieszkasz?
 - a) w bloku
 - b) w domu jednorodzinnym
 - c) w domu wielorodzinnym

14. Ile pokoi jest Twoim mieszkaniu lub domu?
 - a) jeden
 - b) dwa
 - c) trzy
 - d) cztery i więcej

15. Czy masz swój pokój?
 - a) tak
 - b) nie

16. Jeśli nie masz swojego pokoju, to z kim go dzielisz?
- z rodzeństwem
 - z rodzicami
 - z rodzicami i rodzeństwem
17. Jeśli nie masz swojego pokoju, to czy masz własne, stałe miejsce do odrabiania lekcji?
- tak
 - nie
18. Czy ktoś z rodziców pracuje za granicą?
- TAK
 - NIE

Uwaga!

Jeśli na pytanie nr 18 udzieliłeś/udzieliłaś odpowiedzi: TAK, to następnie odpowiadasz na pytania, które zaznaczone są pismem pogrubionym.

Jeśli na pytanie nr 18 udzieliłeś/udzieliłaś odpowiedzi: NIE, to następnie odpowiadasz na pytania, które zaznaczone są pismem cienkim.

19. Czy za granicą pracuje:
- Twoja mama?**
 - Twój tato?**
 - obydwoje rodzice?
20. W jakim kraju pracuje/pracują?.....
21. Jeśli za granicą pracuje Twój tato, to jaki zawód tam wykonuje?.....
.....
22. Jeśli za granicą pracuje Twoja mama, to jaki zawód tam wykonuje?.....
.....
23. Od jak dawna tam przebywa/przebywają?.....
- od 2 miesięcy
 - powyżej 2 miesięcy do 6 miesięcy
 - powyżej 6 miesięcy do 2 lat
 - powyżej 12 miesięcy
24. Kto opiekuje się Tobą, kiedy jedno z rodziców pracuje lub obydwie pracują za granicą?
- mama

- b) tato
- c) rodzeństwo
- d) dziadkowie
- e) sąsiedzi
- f) ktoś inny, kto?.....
-

25. Jak często Twoja mama/Twój tato przyjeżdża do domu?
- a) często
 - b) rzadko
 - c) nie była/był ani razu w domu odkąd wyjechała/wyjechał
26. Jak często Twoja mama/Twój tato dzwonią do Ciebie?
- a) codziennie
 - b) raz w tygodniu
 - c) raz na dwa tygodnie
 - d) raz w miesiącu
 - e) raz na kilka miesięcy
 - f) w ogóle nie dzwonią
27. Czy przed wyjazdem rodzica/rodziców ktoś o tym z Tobą rozmawiał?
- a) tak
 - b) nie
28. Jeśli ktoś rozmawiał z Tobą o wyjeździe, to był to:
- a) tato
 - b) mama
 - c) obydwój rodzice
 - d) dziadkowie
 - e) rodzeństwo
 - f) ktoś inny, kto?.....
29. Jeśli nikt nie rozmawiał z Tobą o wyjeździe, to czy uważasz, że powinien być to zrobić, bo:
- a) łatwiej byłoby Ci znieść rozłąkę z mamą/tatą
 - b) wiedziałbyś/wiedziałybyś, że traktują Cię jak dorosłego człowieka
 - c) poczułbyś/poczułabyś, że traktują Cię poważnie
30. Czy znasz powód wyjazdu mamy/taty za granicę?
- a) tak
 - b) nie

31. Jeśli znasz powód wyjazdu rodzica/rodziców za granicę, to czy jest on związany:
- a) ze zdobyciem jakiegokolwiek pracy, bo w Polsce był/byli bezrobotny/bezrobotni
 - b) ze zdobyciem lepiej opłacanej pracy
 - c) z czymś innym, czym?.....
.....
32. Do kogo zwracałeś/zwracałaś się o pomoc, gdy było Ci smutno lub gdy miałeś/miałaś jakiś problem, przed wyjazdem mamy/taty za granicę?
- a) do mamy
 - b) do taty
 - c) do dziadków
 - d) do rodzeństwa
 - e) do koleżanek i kolegów
 - f) do księdza katechety
 - g) do wychowawcy
 - h) do pedagoga szkolnego
 - i) do innego nauczyciela
 - j) do nikogo – radziłem sobie sam/sama
33. Z kim najczęściej spędzałeś/spędzałaś wolny czas przed wyjazdem mamy/taty za granicę?
- a) z mamą
 - b) z tatą
 - c) z rodzeństwem
 - d) z dziadkami
 - e) z kolegami poza domem
 - f) z kolegami w domu
34. Z kim obecnie najczęściej spędzasz wolny czas?
- a) z mamą
 - b) z tatą
 - c) z rodzeństwem
 - d) z dziadkami
 - e) z kolegami poza domem
 - f) z kolegami w domu
35. Co najczęściej robisz w wolnym czasie?
- a) rozmyślasz
 - b) rozmawiasz z kimś z rodziny o różnych sprawach
 - c) rozmawiasz z kolegami lub koleżankami o różnych sprawach

- d) uprawiasz sport
- e) oglądasz telewizję lub siedzisz przy komputerze
- f) czytasz książki
- g) robisz coś innego, co?.....
.....

36. Jeśli Twoja mama przebywa za granicą, to w trudnych chwilach zwracasz się do:

- a) taty
- b) dziadków
- c) rodzeństwa
- d) koleżanek i kolegów
- e) mamy – kontaktuję się z nią telefonicznie
- f) do nikogo się nie zwracam – radzę sobie sam/sama

37. Jeśli Twój tata przebywa za granicą, to w trudnych chwilach zwracasz się do:

- a) mamy
- b) dziadków
- c) rodzeństwa
- d) koleżanek i kolegów
- e) taty – kontaktuję się z nim telefonicznie
- f) do nikogo się nie zwracam – radzę sobie sam/sama

38. Z kim najczęściej spędzasz wolny czas?

- a) z mamą
- b) z tatą
- c) z obydwójgiem rodziców
- d) z rodzeństwem
- e) z dziadkami
- f) z kolegami poza domem
- g) z kolegami w domu

39. Co najczęściej robisz w wolnym czasie?

- a) rozmyślasz
- b) rozmawiasz z kimś z rodziny o różnych sprawach
- c) rozmawiasz z kolegami lub koleżankami o różnych sprawach
- d) uprawiasz sport
- e) oglądasz telewizję lub siedzisz przy komputerze
- f) czytasz książki
- g) robisz coś innego, co?.....
.....

40. Do kogo najchętniej zwracasz się w trudnych chwilach?
- do taty
 - do mamy
 - do obydwójga rodziców
 - do dziadków
 - do rodzeństwa
 - do koleżanek i kolegów
 - do nikogo się nie zwracam – radzę sobie sam/sama

Uwagi ankietera:

.....

.....

.....

.....

.....

.....

Nazwisko i imię ankietera	
Nazwa szkoły i miejscowość	
Data przeprowadzenia badania	
Godzina rozpoczęcia badania	

Kwestionariusz ankiety *Dziecko jako członek społeczeństwa* Uczniowie szkół podstawowych – klasy II, III

Proszę zakreślić kółkiem odpowiedzi, które dotyczą Ciebie. Jeśli chciałbyś/ chciałybyś zakreślić więcej niż jedną odpowiedź – możesz to zrobić.

1. Czy lubisz marzyć?
 - a) tak
 - b) nie
2. Jeśli lubisz marzyć, to kogo lub czego najczęściej dotyczą Twoje marzenia?
 - a) rodziny
 - b) kolegów, koleżanek
 - c) zakupu upragnionej rzeczy
 - d) czegoś innego, czego?.....
.....
3. Jeśli marzenia najczęściej dotyczą Twojej rodziny, to czy zazwyczaj myślisz, aby:
 - a) wszyscy byli zdrowi i nikt nigdy nie chorował
 - b) mama/tato jak najszybciej wróciła/wrócił do domu, pomimo że nie zarobiła/nie zarobił jeszcze wystarczająco dużo pieniędzy
 - c) mama/tato jak najdłużej pozostała/pozostał za granicą i zarobiła/ zarobił jak najwięcej pieniędzy
 - d) mama/tato przyjechała/przyjechał z za granicy do domu na święta lub ważne uroczystości rodzinne, np. na Pierwszą Komunię Świętą
4. Czy Twoja mama/Twój tato, pomimo że pracuje za granicą, będzie uczestniczyć lub w przypadku trzecioklasistów – uczestniczyła/uczestniczył w uroczystości Twojej Pierwszej Komunii?
 - a) tak
 - b) nie
5. Czy kiedy dorośniesz, to chciałbyś/chciałybyś pracować za granicą?
 - a) tak
 - b) nie
6. Jeśli nie, to dlatego, że:
 - a) nie chciałbyś/nie chciałybyś zostawić swoich dzieci i wyjechać
 - b) za granicą jest gorzej

- c) inny powód, jaki?.....
.....
7. Jeśli tak, to dlatego, że:
- mógłbyś/mogłabyś tam dużo zarobić, bo przecież pieniądze są bardzo ważne
 - za granicą jest lepiej
 - inny powód, jaki?.....
.....
8. Jakie są Twoje zainteresowania?
- sport
 - muzyka
 - taniec
 - informatyka
 - czytanie książek
 - oglądanie filmów
 - inne, jakie?.....
.....
9. Czy rozwijasz swoje zainteresowania?
- tak
 - nie
10. Jeśli rozwijasz swoje zainteresowania, to w jakiej formie?
- uczęszczam na dodatkowe zajęcia
 - czytam na ten temat książki i czasopisma
 - oglądam programy telewizyjne
 - szukam wiedzy na ten temat w Internecie
 - mam inne sposoby rozwijania swoich zainteresowań, jakie?.....
.....
11. Jeśli ich nie rozwijasz, to co jest tego przyczyną?
- moi rodzice nie mają na to pieniędzy
 - brakuje w moim miejscu zamieszkania klubu, świetlicy, w której mógłbym/mogłabym to robić
 - inne powody, jakie?.....
.....
12. Czy po wyjeździe za granicę mamy/taty zauważyłeś/zauważyłaś jakies zmiany w swoim życiu?
- mam większą swobodę, więcej mi wolno

- b) odczuwam większą kontrolę ze strony rodzica, z którym zostałem/ zostałam
 - c) nie odczuwam żadnych zmian, bo nic się nie zmieniło
 - d) częściej jestem smutny/smutna, bo tęsknię za mamą/tatą
 - e) czuję się gorszy/gorsza od swoich kolegów/koleżanek, bo nie ma w domu mojej mamy/mojego taty
 - f) czuję się lepszemu/lepsza od swoich kolegów/koleżanek z tego powodu, że moja mama/mój tato pracuje za granicą
13. Czy uważasz, że wyjazd Twojej mamy/Twojego taty za granicę spowodował, że:
- a) gorzej się uczysz
 - b) gorzej się zachowujesz
 - c) częściej jesteś smutny/smutna
 - d) masz problemy z kolegami i koleżankami
 - e) masz kłopoty z nauczycielami
 - f) masz kłopoty w domu rodzinnym
 - g) wszystko zmieniło się na lepsze
 - h) wszystko zmieniło się na gorsze
 - i) nic się nie zmieniło w związku z wyjazdem rodzica
14. Czy po wyjeździe rodzica za granicę częściej zdarzają Ci się:
- a) sytuacje konfliktowe z kolegami lub koleżankami, np. kłótnie
 - b) spóźnienia na lekcje
 - c) opuszczanie lekcji bez powodu
 - d) nieodrabianie prac domowych
 - e) niszczenie sprzętu w szkole
 - f) wszczynanie lub uczestnictwo w bójkach
15. Jakie nagrody stosują wobec Ciebie rodzice?
- a) aprobata i uznanie
 - b) pochwała słowna
 - c) objawy serdeczności
 - d) nagrody rzeczowe
 - e) nagrody pieniężne
 - f) zwolnienie z obowiązków domowych
 - g) nie stosują nagród
 - h) stosują inne, jakie?.....
 -
16. Jakie kary stosują wobec Ciebie rodzice?
- a) zakazy

- b) krzyki
 - c) zdenerwowanie i złość
 - d) kary cielesne
 - e) poniżanie, ośmieszanie
 - f) milczenie
 - g) pozbawianie przywilejów
 - h) rozmowa dyscyplinująca i perswazja
 - i) nie stosują kar
 - j) stosują inne, jakie?.....
.....
17. Czy kiedykolwiek zwracałeś/zwracałaś się o pomoc w trudnych chwilach – gdy było Ci smutno lub czegoś potrzebowałeś/potrzebowałaś – do kogoś z Twojej szkoły?
- a) tak
 - b) nie
18. Jeśli tak, to do kogo?
- a) do wychowawcy
 - b) do pedagoga szkolnego
 - c) do księdza katechety
 - d) do innego nauczyciela
19. Czy otrzymałeś/otrzymałaś pomoc, o którą prosiłeś/prosiłaś?
- a) tak
 - b) nie
20. Jeśli tak, to jakiego rodzaju była to pomoc?
- a) wysłuchanie Twoich problemów
 - b) rozwiązanie konfliktu z koleżankami lub kolegami
 - c) pomoc w nauce
 - d) umożliwienie przebywania w świetlicy i korzystania z posiłków
 - e) inny rodzaj pomocy, jaki?.....
.....
21. Czy lubisz marzyć?
- a) tak
 - b) nie
22. Jeśli lubisz marzyć, to kogo lub czego najczęściej dotyczą Twoje marzenia?
- a) rodziny
 - b) kolegów, koleżanek

- c) zakupu upragnionej rzeczy
 d) czegoś lub kogoś innego – napisz, proszę, czego lub kogo?.....

23. Czy kiedy dorośniesz, to chciałbyś/chciałabyś pracować?
 a) w Polsce
 b) za granicą
24. Jeśli chciałbyś/chciałabyś pracować w Polsce, to dlatego, że:
 a) nie chciałbyś/chciałabyś zostawić swoich dzieci i wyjechać
 b) za granicą jest gorzej
 c) inny powód, jaki?.....

25. Jeśli chciałbyś/chciałabyś pracować za granicą, to dlatego, że:
 a) mógłbyś/mogłabyś tam dużo zarobić, bo przecież pieniądze są bardzo ważne
 b) za granicą jest lepiej
 c) inny powód, jaki?.....

26. Jakie są Twoje zainteresowania?
 a) sport
 b) muzyka
 c) taniec
 d) informatyka
 e) czytanie książek
 f) oglądanie filmów
 g) inne, jakie?.....

27. Czy je rozwijasz?
 a) tak
 b) nie
28. Jeśli rozwijasz swoje zainteresowania, to w jakiej formie?
 a) uczęszczam na dodatkowe zajęcia
 b) czytam na ten temat książki i czasopisma
 c) oglądam programy telewizyjne
 d) szukam wiedzy na ten temat w Internecie
 e) mam inne sposoby rozwijania swoich zainteresowań, jakie?.....

29. Jeśli ich nie rozwijasz, to co jest przyczyną?
- a) moi rodzice nie mają na to pieniędzy
 - b) brakuje w moim miejscu zamieszkania klubu, świetlicy, w której mógłbym/mogłabym to robić
 - c) inne powody, jakie?.....
.....
30. Czy zauważyłeś/zauważyłaś, że w ostatnim czasie zaszły jakieś zmiany w Twoim życiu?
- a) gorzej się uczysz
 - b) gorzej się zachowujesz
 - c) częściej jesteś smutny/smutna
 - d) masz problemy z kolegami i koleżankami
 - e) masz kłopoty z nauczycielami
 - f) masz kłopoty w domu rodzinnym
 - g) nie zaszły w ostatnim czasie żadne zmiany w Twoim życiu
31. Jeśli zauważyłeś/zauważyłaś którąś ze zmian, to jak sądzisz, co jest jej przyczyną?
- a) zła atmosfera w domu spowodowana kłótniami rodziców
 - b) zła atmosfera w domu spowodowana utratą pracy przez mamę lub tatę
 - c) nauczyciele mnie nie rozumieją
 - d) inna przyczyna, jaka?.....
.....
32. Jakie nagrody stosują wobec Ciebie rodzice?
- a) aprobata i uznanie
 - b) pochwała słowna
 - c) objawy serdeczności
 - d) nagrody rzeczowe
 - e) nagrody pieniężne
 - f) zwolnienie z obowiązków domowych
 - g) nie stosują nagród
 - h) stosują inne, jakie?.....
.....
33. Jakie kary stosują wobec Ciebie rodzice?
- a) zakazy
 - b) krzyki
 - c) zdenerwowanie i złość
 - d) kary cielesne

- e) poniżanie, ośmieszanie
- f) milczenie
- g) pozbawianie przywilejów
- h) rozmowa dyscyplinująca i perswazja
- i) nie stosują kar
- j) stosują inne, jakie?.....
-

34. Czy kiedykolwiek zwracałeś/zwracałaś się o pomoc do kogoś z Twojej szkoły w trudnych chwilach – gdy było Ci smutno lub czegoś potrzeboweś/potrzebowałaś?
- a) tak
 - b) nie
35. Jeśli tak, to do kogo?
- a) do wychowawcy
 - b) do pedagoga szkolnego
 - c) do księdza katechety
 - d) do innego nauczyciela
36. Czy otrzymałeś/otrzymałaś pomoc, o którą prosiłeś/prosiłaś?
- a) tak
 - b) nie
37. Jeśli tak, to jakiego rodzaju była to pomoc?
- a) wysłuchanie Twoich problemów
 - b) rozwiązanie konfliktu z koleżankami lub kolegami
 - c) pomoc w nauce
 - d) umożliwienie przebywania w świetlicy i korzystania z posiłków
 - e) inny rodzaj pomocy, jaki?.....
 -

Uwagi ankietera:

.....

.....

.....

.....

.....

.....

Nazwisko i imię ankietera	
Nazwa szkoły i miejscowość	
Data przeprowadzenia badania	
Godzina rozpoczęcia badania	

Kwestionariusz ankiety *Ja, moje pochodzenie, moja rodzina* Uczniowie szkół podstawowych – klasy IV, V, VI

Drodzy Uczniowie!

Odpowiedzi, których udzielicie na poniższe pytania, są anonimowe i nikt nigdy nie dowie się, kto ich udzielał. Posłużą one wyłącznie do celów naukowych – dlatego proszę o przemyślaną odpowiedź.

Proszę zakreślić kółkiem odpowiedzi, które dotyczą Ciebie. Jeśli chciałbyś/ chciałaś zakreślić więcej niż jedną odpowiedź – możesz to zrobić.

1. Płeć:
 - a) dziewczynka
 - b) chłopiec

2. Wiek:

3. Klasa:

4. Miejsce zamieszkania:
 - a) miasto
 - b) wieś

5. Struktura rodziny:
 - a) pełna
 - b) niepełna, stale osierocona – nie żyje: matka, ojciec
 - c) zrekonstruowana
 - d) zastępcza
 - e) niepełna czasowo – ojciec wyjechał do pracy za granicę
 - f) niepełna czasowo – matka wyjechała do pracy za granicę
 - g) obydwójce wyjechali do pracy za granicę

6. Ile dzieci mają Twoi rodzice?
 - a) 1-2
 - b) 3-4
 - c) 4 i więcej

7. Ile lat ma Twoja mama?
 - a) 25-29lat
 - b) 30-39 lat
 - c) 40-49 lat
 - d) 50 i powyżej

8. Ile lat ma Twój tato?
 - a) 25–29 lat
 - b) 30–39 lat
 - c) 40–49 lat
 - d) 50 i powyżej

9. Jakie wykształcenie ma Twoja mama?
 - a) podstawowe
 - b) zasadnicze
 - c) średnie
 - d) wyższe

10. Jakie wykształcenie ma Twój tato?
 - a) podstawowe
 - b) zasadnicze
 - c) średnie
 - d) wyższe

11. Czy Twój tato pracuje?
 - a) tak
 - b) nie, jest bezrobotny

12. Czy Twoja mama pracuje?
 - a) tak
 - b) nie, jest bezrobotna

13. Czy mieszkasz:
 - a) w bloku
 - b) w domu jednorodzinnym
 - c) w domu wielorodzinnym

14. Ile pokoi ma Twoje mieszkanie lub dom?
 - a) jeden
 - b) dwa
 - c) trzy
 - d) cztery i więcej

15. Czy masz swój pokój?
 - a) tak
 - b) nie

16. Jeśli nie masz swojego pokoju, to z kim go dzielisz?
 - a) z rodzeństwem

- b) z rodzicami
- c) z rodzicami i rodzeństwem

17. Jeśli nie masz swojego pokoju, to czy masz własne, stałe miejsce do odrabiania lekcji?
- a) tak
 - b) nie
18. Czy któreś z rodziców pracuje za granicą?
- a) TAK b) NIE

UWAGA:

Jeśli na pytanie nr 18 udzieliłeś/udzieliłaś odpowiedzi: TAK, to następnie odpowiadasz na pytania, które zaznaczone są pismem pogrubionym.

Jeśli na pytanie nr 18 udzieliłeś/udzieliłaś odpowiedzi NIE, to następnie odpowiadasz na pytania, które zaznaczone są pismem ciekim.

19. Czy za granicą pracuje Twoja/Twój:
- a) mama
 - b) tato
 - c) obydwójce rodzice
20. W jakim kraju pracuje/pracują?.....
21. Jeśli za granicą pracuje Twój tato, to jaki zawód tam wykonuje?.....
.....
22. Jeśli za granicą pracuje Twoja mama, to jaki zawód tam wykonuje?.....
.....
23. Od jak dawna tam przebywa/przebywają?
- a) od 2 miesięcy
 - b) powyżej 2 do 6 miesięcy
 - c) powyżej 6 do 12 miesięcy
 - d) powyżej 12 miesięcy
24. Kto opiekuje się Tobą, kiedy jedno z rodziców lub obydwójce pracują za granicą?
- a) mama
 - b) tato
 - c) rodzeństwo

- d) dziadkowie
e) sąsiedzi
f) ktoś inny, kto?
25. Jak często Twoja mama /Twój tato przyjeżdża do domu?
a) często
b) rzadko
c) odkąd wyjechał/wyjechała nie był/była ani razu w domu
26. Jak często Twoja mama/Twój tato dzwonią do Ciebie?
a) codziennie
b) raz w tygodniu
c) raz na dwa tygodnie
d) raz w miesiącu
e) raz na kilka miesięcy
f) w ogóle nie dzwoni
27. Czy przed wyjazdem rodzica/rodziców ktoś z Tobą o tym rozmawiał?
a) tak
b) nie
28. Jeśli ktoś rozmawiał z Tobą o wyjeździe, to był to:
a) tato
b) mama
c) obydwój rodzice
d) dziadkowie
e) rodzeństwo
f) ktoś inny, kto?.....
29. Jeśli nikt nie rozmawiał z Tobą o wyjeździe, to czy uważasz, że powinien być to zrobić, bo:
a) łatwiej byłoby Ci znieść rozłąkę z mamą/tatą
b) wiedziałbyś/wiedziałybyś, że traktują Cię jak dorosłego człowieka
c) poczułbyś/poczułabyś, że traktują Cię poważnie
30. Czy znasz powód wyjazdu mamy/taty za granicę?
a) tak
b) nie
31. Jeśli znasz powód wyjazdu rodzica/rodziców za granicę, to czy jest on związany:

- a) ze zdobyciem jakiegokolwiek pracy, bo w Polsce był/była bezrobotny/bezrobotna
- b) ze zdobyciem lepiej opłacanej pracy
- c) z czymś innym, z czym?.....
.....

32. Do kogo zwracałeś/zwracałaś się o pomoc, kiedy było Ci smutno lub gdy miałeś/miałaś jakiś problem przed wyjazdem mamy/taty za granicę?
- a) do mamy
 - b) do taty
 - c) do dziadków
 - d) do rodzeństwa
 - e) do koleżanek i kolegów
 - f) do księdza katechety
 - g) do wychowawcy
 - h) do pedagoga szkolnego
 - i) do innego nauczyciela
 - j) do nikogo – radziłem sobie sam/sama
33. Z kim najczęściej spędzałeś/spędzałaś wolny czas przed wyjazdem mamy/taty za granicę?
- a) z mamą
 - b) z tatą
 - c) z rodzeństwem
 - d) z dziadkami
 - e) z kolegami poza domem
 - f) z kolegami w domu
34. Z kim obecnie najczęściej spędzasz wolny czas?
- a) z mamą
 - b) z tatą
 - c) z rodzeństwem
 - d) z dziadkami
 - e) z kolegami poza domem
 - f) z kolegami w domu
35. Co najczęściej robisz w wolnym czasie?
- a) rozmyślasz
 - b) rozmawiasz z kimś z rodziny o różnych sprawach
 - c) rozmawiasz z kolegami lub koleżankami o różnych sprawach
 - d) uprawiasz sport
 - e) oglądasz telewizję lub siedzisz przy komputerze

- f) czytasz książki
- g) robisz coś innego, co?.....
.....

36. Jeśli Twoja mama przebywa za granicą, to w trudnych chwilach zwracasz się do:

- a) taty
- b) dziadków
- c) rodzeństwa
- d) koleżanek i kolegów
- e) mamy – kontaktuję się z nią telefonicznie
- f) do nikogo się nie zwracam – radzę sobie sam/sama

37. Jeśli Twój tata przebywa za granicą, to w trudnych chwilach zwracasz się do:

- a) mamy
- b) dziadków
- c) rodzeństwa
- d) koleżanek i kolegów
- e) taty – kontaktuję się z nim telefonicznie
- f) do nikogo się nie zwracam – radzę sobie sam/sama

38. Z kim najczęściej spędzasz wolny czas?

- a) z mamą
- b) z tatą
- c) z obydwójgiem rodziców
- d) z rodzeństwem
- e) z dziadkami
- f) z kolegami poza domem
- g) z kolegami w domu

39. Co najczęściej robisz w wolnym czasie?

- a) rozmyślasz
- b) rozmawiasz z kimś z rodziny o różnych sprawach
- c) rozmawiasz z kolegami lub koleżankami o różnych sprawach
- d) uprawiasz sport
- e) oglądasz telewizję lub siedzisz przy komputerze
- f) czytasz książki
- g) robisz coś innego, co?.....
.....

40. Do kogo najchętniej zwracasz się w trudnych chwilach?
- a) do taty
 - b) do mamy
 - c) do obydwójga rodziców
 - d) do dziadków
 - e) do rodzeństwa
 - f) do koleżanek i kolegów
 - g) do nikogo się nie zwracam – radzę sobie sam/sama

Uwagi ankietera:

.....

.....

.....

.....

.....

.....

Nazwisko i imię ankietera	
Nazwa szkoły i miejscowość	
Data przeprowadzenia badania	
Godzina rozpoczęcia badania	

Kwestionariusz ankiety *Dziecko jako członek społeczeństwa* Uczniowie szkół podstawowych – klasy IV, V, VI

Proszę zakreślić kółkiem odpowiedzi, które dotyczą Ciebie. Jeśli chciałbyś/ chciałybyś zakreślić więcej niż jedną odpowiedź – możesz to zrobić.

1. Czy lubisz marzyć?
 - a) tak
 - b) nie
2. Jeśli lubisz marzyć, to kogo lub czego najczęściej dotyczą Twoje marzenia?
 - a) rodziny
 - b) kolegów, koleżanek
 - c) zakupu upragnionej rzeczy
3. Jeśli marzenia najczęściej dotyczą Twojej rodziny, to czy zazwyczaj myślisz o tym, aby:
 - a) wszyscy byli zdrowi i nikt nigdy nie chorował
 - b) mama/tato jak najszybciej wróciła/wrócił do domu, pomimo że nie zarobiła/zarobił jeszcze wystarczająco dużo pieniędzy
 - c) mama/tato jak najdłużej pozostała/pozostał za granicą i zarobiła/zarobił jak najwięcej pieniędzy
 - d) mama/tato przyjechała/przyjechał z za granicy do domu na święta lub ważne uroczystości rodzinne, np. na Pierwszą Komunię Świętą
4. Czy kiedy dorośniesz, to chciałbyś/chciałybyś pracować za granicą, podobnie, jak Twoja mama/Twój tato?
 - a) tak
 - b) nie
5. Jeśli nie, to czy dlatego, że:
 - a) nie chciałbyś/chciałybyś zostawić swoich dzieci i wyjechać
 - b) za granicą jest gorzej
 - c) inny powód, jaki?.....
.....
6. Jeśli tak, to czy dlatego, że:
 - a) mógłbyś/mogłybyś tam dużo zarobić, bo przecież pieniądze są bardzo ważne
 - b) za granicą jest lepiej

c) inny powód, jaki?.....
.....

7. Jakie są Twoje zainteresowania?

- a) sport
- b) muzyka
- c) taniec
- d) informatyka
- e) czytanie książek
- f) oglądanie filmów
- g) inne, jakie?.....
.....

8. Czy rozwijasz swoje zainteresowania?

- a) tak
- b) nie

9. Jeśli rozwijasz swoje zainteresowania, to w jakiej formie?

- a) uczęszczam na dodatkowe zajęcia
- b) czytam na ten temat książki i czasopisma
- c) oglądam programy telewizyjne
- d) szukam wiedzy na ten temat w Internecie
- e) mam inne sposoby rozwijania swoich zainteresowań, jakie?.....
.....

10. Jeśli ich nie rozwijasz, to co jest tego przyczyną?

- a) moi rodzice nie mają na to pieniędzy
- b) brakuje w moim miejscu zamieszkania klubu, świetlicy, w której mógłbym/mogłabym to robić
- c) inne powody, jakie?.....
.....

11. Czy po wyjeździe za granicę mamy/taty zauważyłeś/zauważyłaś jakieś zmiany w swoim życiu?

- a) mam większą swobodę, więcej mi wolno
- b) odczuwam większą kontrolę ze strony rodzica, z którym zostałem
- c) nie odczuwam żadnych zmian, nic się nie zmieniło
- d) częściej jestem smutny/smutna, bo tęsknię za mamą/tatą
- e) czuję się gorszy/gorsza od swoich kolegów/koleżanek, bo nie ma w domu mojej mamy/mojego taty
- f) czuję się lepszemu/lepsza od swoich kolegów/koleżanek z tego powodu, że moja mama/mój tato pracują za granicą

- g) zacząłem/zaczęłam palić papierosy
 h) zacząłem/zaczęłam pić alkohol
 i) próbowałem/próbowałam dopalaczy
 j) próbowałem/próbowałam narkotyków
- 12.** Czy uważasz, że to właśnie wyjazd Twojej mamy/Twojego taty za granicę spowodował, że:
- a) gorzej się uczysz
 b) gorzej się zachowujesz
 c) częściej jesteś smutny/smutna
 d) masz problemy z kolegami i koleżankami
 e) masz kłopoty z nauczycielami
 f) masz kłopoty w domu rodzinnym
 g) wszystko zmieniło się na lepsze
 h) wszystko zmieniło się na gorsze
 i) nic się nie zmieniło w związku z wyjazdem rodzica
- 13.** Czy po wyjeździe rodzica za granicę częściej zdarzają Ci się:
- a) sytuacje konfliktowe z kolegami lub koleżankami, np. kłótnie
 b) spóźnienia na lekcje
 c) opuszczanie lekcji bez powodu
 d) nieodrabianie prac domowych
 e) niszczenie sprzętu w szkole
 f) wszczynanie lub uczestnictwo w bójkach
- 14.** Jakie nagrody stosują wobec Ciebie rodzice?
- a) aprobata i uznanie
 b) pochwała słowna
 c) objawy serdeczności
 d) nagrody rzeczowe
 e) nagrody pieniężne
 f) zwolnienie z obowiązków domowych
 g) nie stosują nagród
 h) stosują inne, jakie?.....

- 15.** Jakie kary stosują wobec Ciebie rodzice?
- a) zakazy
 b) krzyki
 c) zdenerwowanie i złość
 d) kary cielesne
 e) poniżanie, ośmieszanie

- f) milczenie
- g) pozbawianie przywilejów
- h) rozmowa dyscyplinująca i perswazja
- i) nie stosują kar
- j) stosują inne, jakie?.....
-

16. Czy kiedykolwiek zwracałeś/zwracałaś się do kogoś z Twojej szkoły o pomoc w trudnych chwilach – gdy było Ci smutno lub czegoś potrzebowałeś/potrzebowałaś?
- a) tak
 - b) nie
17. Jeśli tak, to do kogo?
- a) do wychowawcy
 - b) do pedagoga szkolnego
 - c) do księdza katechety
 - d) do innego nauczyciela
18. Czy otrzymałeś/otrzymałaś pomoc, o którą prosiłeś/prosiłaś?
- a) tak
 - b) nie
19. Jeśli tak, to jakiego rodzaju była to pomoc?
- a) wysłuchanie Twoich problemów
 - b) rozwiązanie konfliktu z koleżankami lub kolegami
 - c) pomoc w nauce
 - d) umożliwienie przebywania w świetlicy i korzystania z posiłków
 - e) inny rodzaj pomocy, jaki?.....
 -
20. Jakie wyniki nauczania są na Twoim ostatnim świadectwie szkolnym?
- a) w większości bdb.
 - b) w większości db.
 - c) w większości dst.
 - d) w większości dop.
21. Czy kiedy dorośniesz, to chciałbyś/chciałabyś pracować?
- a) w Polsce
 - b) za granicą

22. Jeśli chciałbyś/chciałabyś pracować w Polsce, to dlatego, że:
- a) nie chciałbyś/nie chciałabyś zostawić swoich dzieci i wyjechać
 - b) za granicą jest gorzej
 - c) inny powód, jaki?.....
.....
23. Jeśli chciałbyś/chciałabyś pracować za granicą, to dlatego, że:
- a) mógłbyś/mogłabyś tam dużo zarobić, bo przecież pieniądze są bardzo ważne
 - b) za granicą jest lepiej
 - c) inny powód, jaki?.....
.....
24. Jakie są Twoje zainteresowania?
- a) sport
 - b) muzyka
 - c) taniec
 - d) informatyka
 - e) czytanie książek
 - f) oglądanie filmów
 - g) inne, jakie?.....
.....
25. Czy rozwijasz swoje zainteresowania?
- a) tak
 - b) nie
26. Jeśli rozwijasz swoje zainteresowania, to w jakiej formie?
- a) uczęszczam na dodatkowe zajęcia
 - b) czytam na ten temat książki i czasopisma
 - c) oglądam programy telewizyjne
 - d) szukam wiedzy na ten temat w Internecie
 - e) mam inne sposoby rozwijania swoich zainteresowań, jakie?.....
.....
27. Jeśli ich nie rozwijasz, to co jest przyczyną?
- a) moi rodzice nie mają na to pieniędzy
 - b) brakuje w moim miejscu zamieszkania klubu, świetlicy, w której mógłbym/mogłabym to robić
 - c) inne powody, jakie?.....
.....

28. Czy zauważyłeś/zauważyłaś, że w ostatnim czasie zaszły jakieś zmiany w Twoim życiu?
- gorzej się uczysz
 - gorzej się zachowujesz
 - częściej jesteś smutny/smutna
 - masz problemy z kolegami i koleżankami
 - masz kłopoty z nauczycielami
 - masz kłopoty w domu rodzinnym
 - zacząłeś/zaczęłaś palić papierosy
 - zacząłeś/zaczęłaś pić alkohol
 - próbowałeś/próbowałaś dopalaczy
 - próbowałeś/próbowałaś narkotyków
 - nie zaszły w ostatnim czasie żadne zmiany w Twoim życiu
29. Jeśli zauważyłeś/zauważyłaś którąś ze zmian, to jak sądzisz, co jest tego przyczyną?
- zła atmosfera w domu spowodowana kłótniami rodziców
 - zła atmosfera w domu spowodowana utratą pracy przez mamę lub tatę
 - nauczyciele Cię nie rozumieją
 - inna przyczyna, jaka?.....
.....
30. Jakie nagrody stosują wobec Ciebie rodzice?
- aprobata i uznanie
 - pochwala słowna
 - objawy serdeczności
 - nagrody rzeczowe
 - nagrody pieniężne
 - zwolnienie z obowiązków domowych
 - nie stosują nagród
 - stosują inne, jakie?.....
.....
31. Jakie kary stosują wobec Ciebie rodzice?
- zakazy
 - krzyki
 - zdenerwowanie i złość
 - kary cielesne
 - poniżanie, ośmieszanie
 - milczenie
 - pozbawianie przywilejów

- h) rozmowa dyscyplinująca i perswazja
 i) nie stosują kar
 j) stosują inne, jakie?.....

32. Czy kiedykolwiek zwracałeś/zwracałaś się o pomoc do kogoś z Twojej szkoły w trudnych chwilach – gdy było Ci smutno lub czegoś potrzebowałeś/potrzebowałaś?
 a) tak
 b) nie
33. Jeśli tak, to do kogo?
 a) do wychowawcy
 b) do pedagoga szkolnego
 c) do księdza katechety
 d) do innego nauczyciela
34. Czy otrzymałeś/otrzymałaś pomoc, o którą prosiłeś/prosiłaś?
 a) tak
 b) nie
35. Jeśli tak, to jakiego rodzaju była to pomoc?
 a) wysłuchanie Twoich problemów
 b) rozwiązanie konfliktu z koleżankami lub kolegami
 c) pomoc w nauce
 d) umożliwienie przebywania na świetlicy i korzystania z posiłków
 e) inny rodzaj pomocy, jaki?.....

36. Jakie wyniki nauczania są na Twoim ostatnim świadectwie szkolnym?
 a) w większości bdb.
 b) w większości db.
 c) w większości dst.
 d) w większości dop.

Uwagi ankietera:

.....

Nazwisko i imię ankietera	
Nazwa szkoły i miejscowość	
Data przeprowadzenia badania	
Godzina rozpoczęcia badania	

Kwestionariusz ankiety *Ja, moje pochodzenie, moja rodzina*
Uczniowie szkół gimnazjalnych – klasy I, II, III
i ponadgimnazjalnych – klasy I, II, III, IV

Drodzy Uczniowie!

Odpowiedzi, których udzielicie na poniższe pytania, są anonimowe i nikt nigdy nie dowie się, kto ich udzielał. Posłużą one wyłącznie do celów naukowych – dlatego proszę o przemyślaną odpowiedź.

Proszę zakreślić kółkiem odpowiedzi, które dotyczą Ciebie. Jeśli chciałbyś/ chciałybyś zakreślić więcej niż jedną odpowiedź – możesz to zrobić.

1. Płeć:
 - a) dziewczynka
 - b) chłopiec

2. Wiek:

3. Klasa:

4. Miejsce zamieszkania:
 - a) miasto
 - b) wieś

5. Struktura rodziny:
 - a) pełna
 - b) niepełna stale osierocona – nie żyje: matka, ojciec
 - c) zrekonstruowana
 - d) zastępcza
 - e) niepełna czasowo – ojciec wyjechał do pracy za granicę
 - f) niepełna czasowo – matka wyjechała do pracy za granicę
 - g) obydwoje wyjechali do pracy za granicę

6. Ile dzieci mają Twoi rodzice?
 - a) 1-2
 - b) 3-4
 - c) 4 i więcej

7. Ile lat ma Twoja matka?
 - a) 25-29 lat
 - b) 30-39 lat

- c) 40–49 lat
 - d) 50 i powyżej
8. Ile lat ma Twój ojciec?
- a) 25–29 lat
 - b) 30–39 lat
 - c) 40–49 lat
 - d) 50 i powyżej
9. Jakie wykształcenie ma Twoja matka?
- a) podstawowe
 - b) zasadnicze
 - c) średnie
 - d) wyższe
10. Jakie wykształcenie ma Twój ojciec?
- a) podstawowe
 - b) zasadnicze
 - c) średnie
 - d) wyższe
11. Czy Twój ojciec pracuje?
- a) tak
 - b) nie, jest bezrobotny
12. Czy Twoja matka pracuje?
- a) tak
 - b) nie, jest bezrobotna
13. Czy mieszkasz w:
- a) bloku
 - b) domu jednorodzinym
 - c) domu wielorodzinnym
14. Ile pokoi ma Twoje mieszkanie lub dom?
- a) jeden
 - b) dwa
 - c) trzy
 - d) cztery i więcej
15. Czy masz swój pokój?
- a) tak
 - b) nie

16. Jeśli nie masz swojego pokoju, to z kim go dzielisz?
 a) z rodzeństwem
 b) z rodzicami
 c) z rodzicami i rodzeństwem
17. Jeśli nie masz swojego pokoju, to czy masz własne, stałe miejsce do odrabiania lekcji?
 a) tak
 b) nie
18. Czy ktoś z rodziców pracuje za granicą?
 a) TAK b) NIE

UWAGA:

Jeśli na pytanie nr 18 udzieliłeś/udzieliłaś odpowiedzi: TAK, to następnie odpowiadasz na pytania, które zaznaczone są pismem pogrubionym.

Jeśli na pytanie nr 18 udzieliłeś/udzieliłaś odpowiedzi: NIE, to następnie odpowiadasz na pytania, które zaznaczone są pismem cienkim.

19. Czy za granicą pracuje?
 a) Twoja matka
 b) Twój ojciec
 c) obydwój rodzice
20. W jakim kraju pracuje/pracują?.....
21. Jeśli za granicą pracuje Twój ojciec, to jaki zawód tam wykonuje?.....

22. Jeśli za granicą pracuje Twoja matka, to jaki zawód tam wykonuje?...

23. Od jak dawna tam przebywa/przebywają?
 a) od 2 miesięcy
 b) powyżej 2 do 6 miesięcy
 c) powyżej 6 miesięcy do 12 miesięcy
 d) powyżej 12 miesięcy
24. Kto opiekuje się Tobą, kiedy jedno z rodziców pracuje/obydwój pracują za granicą?
 a) matka

- b) ojciec
- c) rodzeństwo
- d) dziadkowie
- e) sąsiedzi
- f) ktoś inny, kto?.....
-

25. Jak często Twoja matka/Twój ojciec przyjeżdża do domu?
- a) często
 - b) rzadko
 - c) odkąd wyjechał/wyjechała nie był/była ani razu w domu
26. Jak często Twoja matka/Twój ojciec dzwoni do Ciebie?
- a) codziennie
 - b) raz w tygodniu
 - c) raz na dwa tygodnie
 - d) raz w miesiącu
 - e) raz na kilka miesięcy
 - f) w ogóle nie dzwoni
27. Czy przed wyjazdem rodzica/rodziców ktoś o tym z Tobą rozmawiał?
- a) tak
 - b) nie
28. Jeśli ktoś rozmawiał z Tobą o wyjeździe, to był to:
- a) ojciec
 - b) matka
 - c) obydwój rodzice
 - d) dziadkowie
 - e) rodzeństwo
 - f) ktoś inny, kto?.....
 -
29. Jeśli nikt nie rozmawiał z Tobą o wyjeździe, to czy uważasz, że powinien być to zrobić, bo:
- a) łatwiej byłoby Ci znieść rozłąkę z matką/ojcem
 - b) wiedziałbyś/wiedziałybyś, że traktują Cię jak dorosłego człowieka
 - c) poczułbyś/poczułybyś, że traktują Cię poważnie
30. Czy znasz powód wyjazdu matki/ojca za granicę?
- a) tak
 - b) nie

31. Jeśli znasz powód wyjazdu rodzica/rodziców za granicę, to czy jest on związany:
- a) ze zdobyciem jakiejkolwiek pracy, bo w Polsce był/była bezrobotny/bezrobotna
 - b) ze zdobyciem lepiej opłacanej pracy
 - c) z czymś innym, z czym?.....
.....
32. Do kogo zwracałeś/zwracałaś się o pomoc, gdy było Ci smutno lub gdy miałeś/miałaś jakiś problem, przed wyjazdem matki/ojca za granicę?
- a) do matki
 - b) do ojca
 - c) do dziadków
 - d) do rodzeństwa
 - e) do koleżanek i kolegów
 - f) do księdza katechety
 - g) do wychowawcy
 - h) do pedagoga szkolnego
 - i) do innego nauczyciela
 - j) do nikogo – radziłem/radziłam sobie sam/sama
33. Z kim najczęściej spędzałeś/spędzałaś wolny czas przed wyjazdem matki/ojca za granicę?
- a) z matką
 - b) z ojcem
 - c) z rodzeństwem
 - d) z dziadkami
 - e) z kolegami poza domem
 - f) z kolegami w domu
34. Z kim obecnie najczęściej spędzasz wolny czas?
- a) z matką
 - b) z ojcem
 - c) z rodzeństwem
 - d) z dziadkami
 - e) z kolegami poza domem
 - f) z kolegami w domu
35. Co najczęściej robisz w wolnym czasie?
- a) rozmyślasz
 - b) rozmawiasz z kimś z rodziny o różnych sprawach
 - c) rozmawiasz z kolegami lub koleżankami o różnych sprawach

- d) uprawiasz sport
- e) oglądasz telewizję lub siedzisz przy komputerze
- f) czytasz książki
- g) robisz coś innego, co?.....
-

36. Jeśli Twoja matka przebywa za granicą, to w trudnych chwilach zwracasz się do:

- a) ojca
- b) dziadków
- c) rodzeństwa
- d) koleżanek i kolegów
- e) matki – kontaktuję się z nią telefonicznie
- f) do nikogo się nie zwracam – radzę sobie sam/sama

37. Jeśli Twój ojciec przebywa za granicą, to w trudnych chwilach zwracasz się do:

- a) matki
- b) dziadków
- c) rodzeństwa
- d) koleżanek i kolegów
- e) ojca – kontaktuję się z nim telefonicznie
- f) do nikogo się nie zwracam – radzę sobie sama/sam

38. Z kim najczęściej spędzasz wolny czas?

- a) z matką
- b) z ojcem
- c) z obydwójgiem rodziców
- d) z rodzeństwem
- e) z dziadkami
- f) z kolegami poza domem
- g) z kolegami w domu

39. Co najczęściej robisz w wolnym czasie?

- a) rozmyślasz
- b) rozmawiasz z kimś z rodziny o różnych sprawach
- c) rozmawiasz z kolegami lub koleżankami o różnych sprawach
- d) uprawiasz sport
- e) oglądasz telewizję lub siedzisz przy komputerze
- f) czytasz książki
- g) robisz coś innego, co?.....
-

40. Do kogo najchętniej zwracasz się w trudnych chwilach?
- a) do ojca
 - b) do matki
 - c) do obydwójga rodziców
 - d) do dziadków
 - e) do rodzeństwa
 - f) do koleżanek i kolegów
 - g) do nikogo się nie zwracam – radzę sobie sam/sama

Uwagi ankietera:

.....

.....

.....

.....

.....

.....

Nazwisko i imię ankietera	
Nazwa szkoły i miejscowość	
Data przeprowadzenia badania	
Godzina rozpoczęcia badania	

Kwestionariusz ankiety *Dziecko jako członek społeczeństwa* Uczniowie szkół gimnazjalnych – klasy I, II, III i ponadgimnazjalnych – klasy I, II, III, IV

Proszę zakreślić kółkiem odpowiedzi, które dotyczą Ciebie. Jeśli chciałbyś/ chciałybyś zakreślić więcej niż jedną odpowiedź – możesz to zrobić.

1. Czy lubisz marzyć?
 - a) tak
 - b) nie

2. Jeśli lubisz marzyć, to kogo lub czego najczęściej dotyczą Twoje marzenia?
 - a) rodziny
 - b) kolegów, koleżanek
 - c) zakupu upragnionej rzeczy

3. Jeśli marzenia najczęściej dotyczą Twojej rodziny, to czy zazwyczaj myślisz o tym, aby:
 - a) wszyscy byli zdrowi i nikt nigdy nie chorował
 - b) matka/ojciec jak najszybciej wróciła/wrócił do domu, pomimo że nie zarobiła/zarobił jeszcze wystarczająco dużo pieniędzy
 - c) matka/ojciec jak najdłużej pozostała/pozostał za granicą i zarobiła/zarobił jak najwięcej pieniędzy
 - d) matka/ojciec przyjechała/przyjechał z za granicy do domu na święta lub ważne uroczystości rodzinne

4. Czy kiedy dorośniesz, to chciałbyś/chciałybyś pracować za granicą, podobnie jak Twoja/Twój matka/ojciec?
 - a) tak
 - b) nie

5. Jeśli nie, to czy dlatego, że:
 - a) nie chciałbyś/chciałybyś zostawić swoich dzieci i wyjechać
 - b) za granicą jest gorzej
 - c) inny powód, jaki?.....

6. Jeśli tak, to czy dlatego, że:
 - a) mógłbyś/mogłybyś tam dużo zarobić, bo przecież pieniądze są bardzo ważne

- b) za granicą jest lepiej
 c) inny powód, jaki?.....

7. Jakie są Twoje zainteresowania?
 a) sport
 b) muzyka
 c) taniec
 d) informatyka
 e) czytanie książek
 f) oglądanie filmów
 g) inne, jakie?.....

8. Czy rozwijasz swoje zainteresowania?
 a) tak
 b) nie
9. Jeśli rozwijasz swoje zainteresowania, to w jakiej formie?
 a) uczęszczam na dodatkowe zajęcia
 b) czytam na ten temat książki i czasopisma
 c) oglądam programy telewizyjne
 d) szukam wiedzy na ten temat w Internecie
 e) mam inne sposoby rozwijania swoich zainteresowań, jakie?.....

10. Jeśli ich nie rozwijasz, to co jest tego przyczyną?
 a) moi rodzice nie mają na to pieniędzy
 b) brakuje w moim miejscu zamieszkania klubu, świetlicy, w której mógłbym/mogłabym to robić
 c) inne powody, jakie?
11. Czy po wyjeździe za granicę matki/ojca zauważyłeś jakieś zmiany w swoim życiu?
 a) mam większą swobodę, więcej mi wolno
 b) odczuwam większą kontrolę ze strony rodzica, z którym zostałem
 c) nie odczuwam żadnych zmian, bo nic się nie zmieniło
 d) częściej jestem smutny/smutna, bo tęsknię za matką/ojcem
 e) czuję się gorszy/gorsza od swoich kolegów/koleżanek, bo nie ma w domu mojej matki/ojca
 f) czuję się lepszy/lepsza od swoich kolegów/koleżanek z tego powodu, że moja matka/ojciec pracują za granicą

- g) zacząłem/zaczęłam palić papierosy
 - h) zacząłem/zaczęłam pić alkohol
 - i) próbowałem/próbowałam dopalaczy
 - j) próbowałem/próbowałam narkotyków
12. Czy uważasz, że to właśnie wyjazd Twojej/Twojego matki/ojca za granicę spowodował, że:
- a) gorzej się uczysz
 - b) gorzej się zachowujesz
 - c) częściej jesteś smutny/smutna
 - d) masz problemy z kolegami i koleżankami
 - e) masz kłopoty z nauczycielami
 - f) masz kłopoty w domu rodzinnym
 - g) wszystko zmieniło się na lepsze
 - h) wszystko zmieniło się na gorsze
 - i) nic się nie zmieniło w związku z wyjazdem rodzica
13. Czy po wyjeździe rodzica za granicę częściej zdarzają Ci się:
- a) sytuacje konfliktowe z kolegami lub koleżankami, np. kłótnie
 - b) spóźnienia na lekcje
 - c) opuszczanie lekcji bez powodu
 - d) nieodrabianie prac domowych
 - e) niszczenie sprzętu w szkole
 - f) wszczynanie lub uczestnictwo w bójkach
14. Jakie nagrody stosują wobec Ciebie rodzice?
- a) aprobata i uznanie
 - b) pochwała słowna
 - c) objawy serdeczności
 - d) nagrody rzeczowe
 - e) nagrody pieniężne
 - f) zwolnienie z obowiązków domowych
 - g) nie stosują nagród
 - h) stosują inne, jakie?.....
 -
15. Jakie kary stosują wobec Ciebie rodzice?
- a) zakazy
 - b) krzyki
 - c) zdenerwowanie i złość
 - d) kary cielesne
 - e) poniżanie, ośmieszanie

- f) milczenie
- g) pozbawianie przywilejów
- h) rozmowa dyscyplinująca i perswazja
- i) nie stosują kar
- j) stosują inne, jakie?.....
-

16. Czy kiedykolwiek zwracałeś/zwracałaś się do kogoś z Twojej szkoły o pomoc w trudnych chwilach – gdy było Ci smutno lub czegoś potrzebowałeś?

- a) tak
- b) nie

17. Jeśli tak, to do kogo?

- a) do wychowawcy
- b) do pedagoga szkolnego
- c) do księdza katechety
- d) do innego nauczyciela

18. Czy otrzymałeś pomoc, o którą prosiłeś/prosiłaś?

- a) tak
- b) nie

19. Jeśli tak, to jakiego rodzaju była to pomoc?

- a) wysłuchanie Twoich problemów
- b) rozwiązanie konfliktu z koleżankami lub kolegami
- c) pomoc w nauce
- d) umożliwienie przebywania w świetlicy i korzystania z posiłków
- e) inny rodzaj pomocy, jaki?.....
-

20. Jakie wyniki nauczania są na Twoim ostatnim świadectwie szkolnym?

- a) w większości bdb.
- b) w większości db.
- c) w większości dst.
- d) w większości dop.

21. Czy kiedy dorośniesz, to chciałbyś/chciałabyś pracować?

- a) w Polsce
- b) za granicą

22. Jeśli chciałbyś/chciałabyś pracować w Polsce, to dlatego, że:
- nie chciałbyś/chciałabyś zostawić swoich dzieci i wyjechać
 - za granicą jest gorzej
 - inny powód, jaki?.....
.....
23. Jeśli chciałbyś/chciałabyś pracować za granicą, to dlatego, że:
- mógłbyś/mogłabyś tam dużo zarobić, bo przecież pieniądze są bardzo ważne
 - za granicą jest lepiej
 - inny powód, jaki?.....
.....
24. Jakie są Twoje zainteresowania?
- sport
 - muzyka
 - taniec
 - informatyka
 - czytanie książek
 - oglądanie filmów
 - inne, jakie?.....
.....
25. Czy je rozwijasz?
- tak
 - nie
26. Jeśli rozwijasz swoje zainteresowania, to w jakiej formie?
- uczęszczam na dodatkowe zajęcia
 - czytam na ten temat książki i czasopisma
 - oglądam programy telewizyjne
 - szukam wiedzy na ten temat w Internecie
 - mam inne sposoby rozwijania swoich zainteresowań, jakie?.....
.....
27. Jeśli ich nie rozwijasz, to co jest przyczyną?
- moi rodzice nie mają na to pieniędzy
 - brakuje w moim miejscu zamieszkania klubu, świetlicy, w której mógłbym/mogłabym to robić
 - inne powody, jakie?.....
.....

28. Czy zauważyłeś/zauważyłaś, że w ostatnim czasie zaszły jakieś zmiany w Twoim życiu?
- a) gorzej się uczysz
 - b) gorzej się zachowujesz
 - c) częściej jesteś smutny/smutna
 - d) masz problemy z kolegami i koleżankami
 - e) masz kłopoty z nauczycielami
 - f) masz kłopoty w domu rodzinnym
 - g) zacząłeś/zaczęłaś palić papierosy
 - h) zacząłeś/zaczęłaś pić alkohol
 - i) próbowałeś/próbowałaś dopalaczy
 - j) próbowałeś/próbowałaś narkotyków
 - k) nie zaszły w ostatnim czasie żadne zmiany w Twoim życiu
29. Jeśli zauważyłeś/zauważyłaś, którąś ze zmian, to jak sądzisz, co jest tego przyczyną?
- a) zła atmosfera w domu spowodowana kłótniami rodziców
 - b) zła atmosfera w domu spowodowana utratą pracy przez matkę lub ojca
 - c) nauczyciele mnie nie rozumieją
 - d) inna przyczyna, jaka?.....
.....
30. Jakie nagrody stosują wobec Ciebie rodzice?
- a) aprobata i uznanie
 - b) pochwała słowna
 - c) objawy serdeczności
 - d) nagrody rzeczowe
 - e) nagrody pieniężne
 - f) zwolnienie z obowiązków domowych
 - g) nie stosują nagród
 - h) stosują inne, jakie?.....
.....
31. Jakie kary stosują wobec Ciebie rodzice?
- a) zakazy
 - b) krzyki
 - c) zdenerwowanie i złość
 - d) kary cielesne
 - e) poniżanie, ośmieszanie
 - f) milczenie
 - g) pozbawianie przywilejów

- h) rozmowa dyscyplinująca i perswazja
 i) nie stosują kar
 j) stosują inne, jakie?.....

32. Czy kiedykolwiek zwracałeś/zwracałaś się o pomoc do kogoś z Twojej szkoły w trudnych chwilach – gdy było Ci smutno lub czegoś potrzebowałeś/potrzebowałaś?
 a) tak
 b) nie
33. Jeśli tak, to do kogo?
 a) do wychowawcy
 b) do pedagoga szkolnego
 c) do księdza katechety
 d) do innego nauczyciela
34. Czy otrzymałeś/otrzymałaś pomoc, o którą prosiłeś?
 a) tak
 b) nie
35. Jeśli tak, to jakiego rodzaju była to pomoc?
 a) wysłuchanie Twoich problemów
 b) rozwiązanie konfliktu z koleżankami lub kolegami
 c) pomoc w nauce
 d) umożliwienie przebywania na świetlicy i korzystania z posiłków
 e) inny rodzaj pomocy, jaki?.....

36. Jakie wyniki nauczania są na Twoim ostatnim świadectwie szkolnym?
 a) w większości bdb.
 b) w większości db.
 c) w większości dst.
 d) w większości dop.

Uwagi ankietera:

.....

Nazwisko i imię ankietera	
Nazwa szkoły i miejscowość	
Data przeprowadzenia badania	
Godzina rozpoczęcia badania	

Klucz do narzędzi badawczych

Odpowiedź na pytanie nr 18

pozwole na określenie **skali tzw. eurosieroctwa** we wszystkich kategoriach wiekowych, czyli wskaże liczbę uczniów wychowujących się w rodzinach rozdzielonych z powodu migracji zarobkowej rodzica/rodziców.

Kwestionariusz ankiety *Ja, moje pochodzenie, moja rodzina*

Klasy II i III szkoły podstawowej

- A. Cechy społeczno-demograficzne. Odpowiedzi na pytania: 4–12
- B. Poziom warunków socjobytowych. Odpowiedzi na pytania: 13–17
- C. Dane dotyczące migracji zarobkowej rodziców. Odpowiedzi na pytania: 18–3
- D. Realizacja funkcji opiekuńczo-wychowawczej. Odpowiedzi na pytania: 24–37

Kwestionariusz ankiety *Dziecko jako członek społeczeństwa*

Klasy II i III szkoły podstawowej

- A. Marzenia. Odpowiedzi na pytania: 1–7
- B. Zainteresowania i ich realizacja. Odpowiedzi na pytania: 8–11
- C. Skutki migracji. Odpowiedzi na pytania: 12–14
- D. Wsparcie. Odpowiedzi na pytania: 15–24

Kwestionariusz ankiety *Ja, moje pochodzenie, moja rodzina*

Klasy IV, V, VI szkoły podstawowej

- A. Cechy społeczno-demograficzne. Odpowiedzi na pytania: 4–12
- B. Poziom warunków socjobytowych. Odpowiedzi na pytania: 13–17
- C. Dane dotyczące migracji zarobkowej rodziców. Odpowiedzi na pytania: 18–23
- D. Realizacja funkcji opiekuńczo-wychowawczej. Odpowiedzi na pytania: 24–37

Kwestionariusz ankiety *Dziecko jako członek społeczeństwa*

Klasy. IV, V, VI szkoły podstawowej

- A. Marzenia. Odpowiedzi na pytania: 1–6
- B. Zainteresowania i ich realizacja. Odpowiedzi na pytania: 7–10
- C. Skutki migracji. Odpowiedzi na pytania: 11–13
- D. Wsparcie. Odpowiedzi na pytania: 14–23

Kwestionariusz ankiety *Ja, moje pochodzenie, moja rodzina***Klasy I, II, III gimnazjum****Klasy I, II, III, IV liceum, szkoły zawodowej, technikum**

- A. Cechy społeczno-demograficzne. Odpowiedzi na pytania: 4–12
- B. Poziom warunków socjobytowych. Odpowiedzi na pytania: 13–17
- C. Dane dotyczące migracji zarobkowej rodziców. Odpowiedzi na pytania: 18–23
- D. Realizacja funkcji opiekuńczo-wychowawczej: Odpowiedzi na pytania: 24–37

Kwestionariusz ankiety *Ja, moje pochodzenie, moja rodzina***Klasy I, II, III gimnazjum****Klasy I, II, III, IV liceum, szkoły zawodowej, technikum**

- A. Marzenia/plany życiowe. Odpowiedzi na pytania: 1–6
- B. Zainteresowania i ich realizacja. Odpowiedzi na pytania: 7–10
- C. Skutki migracji. Odpowiedzi na pytania: 11–13
- D. Wsparcie. Odpowiedzi na pytania: 14–23

Część II

Rola i zadania szkoły w systemie wsparcia dziecka z rodziny migracyjnej, z uwzględnieniem zadań dyrektora, specjalistów i nauczycieli

1. Pojęcie wsparcia społecznego

Pojęcie wsparcia społecznego ma charakter interdyscyplinarny i nie wywodzi się z żadnej konkretnej teorii psychologicznej. Wyrasta z praktyki i pozostaje w kręgu zainteresowań badawczych wielu dyscyplin naukowych – medycyny, psychologii, pedagogiki, a także pracy socjalnej.

Potrzeba wspierania dziecka daje o sobie znać w sytuacjach trudnych i kryzysowych, w których oczekiwania otoczenia przekraczają bieżące możliwości jednostki. Przykładem takiej sytuacji jest rozłąka dziecka z rodzicami, która dla dziecka nigdy nie jest komfortowa.

Jak zauważa Krystyna Kmieciak-Baran: *Osoby otoczone rodziną, posiadające krąg przyjaciół, należące do różnych organizacji, związane z innymi ludźmi ideologią lub wiarą zwykle cieszą się lepszym zdrowiem, łatwiej znajdują rozwiązanie trudnych zadań, a sytuacje stresowe powodują u nich mniejsze negatywne konsekwencje* (por. Kmieciak-Baran 1995, s. 201–214).

Ponieważ większość dzieci odczuwa niedostatek z powodu nieobecności osób najbliższych – wczesne diagnozowanie takich deficytów oraz podejmowanie działań wspierających mogą uchronić młodych ludzi przed konsekwencjami oddalenia rodziców lub łagodzić jego następstwa.

W literaturze istnieje kilka teoretycznych modeli wsparcia (por. Zamkowska 2013, s. 12–15), których z uwagi na praktyczny charakter publikacji autorki nie opisują. W każdej z tych koncepcji podkreśla się, że wsparcie jest kluczowym elementem skutecznego wychowania dzieci i młodzieży, a zapotrzebowanie na nie stanowi indywidualną potrzebę wychowanka i wynika z zaistniałej sytuacji życiowej.

Wsparcie może mieć charakter nieformalny – kiedy jest oferowane przez osobę bliską, np. kolegę czy członka rodziny, lub charakter formalny – kiedy pomocy udziela specjalista, przedstawiciel instytucji pomocowej. Wsparcie przebiega też w różnych relacjach, np.: nauczyciel – uczeń, nauczyciel – rodzic, uczeń – uczeń.

Działania mające na celu wspieranie ucznia regulują przepisy rozporządzenia resortowego, zapisy statutowe, treści programu wychowawczo-profilaktycznego oraz regulamin szkolny. Zgodnie z rozwiązaniami prawnymi oraz na podstawie zgromadzonego materiału informacyjnego i wyników diagnozy określa się formy wsparcia i pomocy, udzielane uczniowi w szkole.

Wsparcie i pomoc są działaniami słabo różnicowanymi zarówno pod względem założeń teoretycznych, jak i praktyki edukacyjnej. Ich synonimiczne rozumienie polega na kojarzeniu efektów zmierzających do pozytywnej zmiany z poprawą funkcjonowania podmiotu, do którego są kierowane.

Literatura psychologiczna dzieli rodzaje wsparcia, wyróżniając m.in.:

- wsparcie emocjonalne – „kochamy/lubimy cię”;
- informacyjno-poznawcze – zrozumienie i rozwiązanie problemu;
- instrumentalne – np. instruktaż wykorzystywany w rozwiązaniu problemu;
- materialno-rzeczowe – pomoc finansowa i rzeczowa;
- wartościujące – wzmocnienie poczucia własnej wartości dziecka lub dorosłego, będących podmiotami wsparcia;
- duchowe – pokonywanie lęku, np. w sytuacji cierpienia przed śmiercią (por. Ostafińska-Molik, Wysocka 2014, s. 83–102).

W odniesieniu do dzieci i młodzieży z rodzin oddalonych przestrzennie możliwe jest, a w indywidualnych przypadkach nawet konieczne, stosowanie każdej z wymienionych form wsparcia społecznego zarówno rozłącznie, jak i w połączeniu. Ponadto działania wspierające powinny być faktyczną pomocą dla osoby potrzebującej wsparcia, a nie obciążeniem jej czy uzależnieniem od osób pomagających.

Wsparcie ucznia jest zadaniem i wyzwaniem dla każdego nauczyciela i szkolnego specjalisty, którzy swoje działania wspierające powinni rozpocząć od zidentyfikowania i zdefiniowania problemu. Taki konstrukt szkolnego rozpoznania wynika m.in. z rozporządzenia w sprawie zasad udzielania i organizacji pomocy psychologiczno-pedagogicznej w publicznych przedszkolach, szkołach i placówkach z dnia 9 sierpnia 2017 r., w którym zapisano: *Zgodnie z przepisami prawa oświatowego zapewnienie dostępu do pomocy psychologiczno-pedagogicznej ma charakter powszechny, a korzystanie z niej jest dobrowolne i nieodpłatne. (...) Szczególną rolę w zakresie planowania, organizacji i udzielania pomocy psychologiczno-pedagogicznej dla uczniów, nauczycieli i rodziców pełnią szkoły i placówki oraz poradnie psychologiczno-pedagogiczne.*

Bezspornie więc rodzina migracyjna może być potencjalnym biorcą, i to nie tylko pomocy społecznej, ale również innych form wsparcia, co jednak

będzie uzależnione od struktury rodziny, jej funkcjonalności, okresu rozłąki, wypracowanych strategii radzenia sobie w sytuacjach trudnych, statusu ekonomicznego i działania wielu innych czynników (por. Dąbrowska 2016, s. 46–95). Niestety, w praktyce działania wspierające są nadal rozproszone i nieskoordynowane, co powoduje ich niską skuteczność lub w niektórych przypadkach nawet brak skuteczności.

Wspieranie ucznia, stanowiące przedmiot działania wielu osób i instytucji, nie tylko nauczycieli, wychowawców i specjalistów zatrudnionych w przedszkolach, szkołach, poradniach, placówkach służby zdrowia, ośrodkach pomocy społecznej, pozostaje także w gestii sądownictwa. Działania tych wszystkich podmiotów składają się na funkcjonowanie systemu społecznego, wspierającego dziecko i rodzinę, co ilustruje poniższy schemat.

Schemat 1. Źródła wsparcia dziecka i rodziny stanowiące elementy systemu społecznego

Źródło: opracowanie własne na podstawie literatury przedmiotu (Kozak 2010, s. 123; Pawelec 2015, *Instytucjonalne rozwiązywanie problemu dziecka z syndromem eurosieroctwa*, „Pedagogika Rodziny” 5/3/, s. 93–104)

2. Wspieranie w szkole ucznia z rodziny migracyjnej

Proces szkolnego wspierania ucznia z rodziny migracyjnej jest zróżnicowany i nie został dotąd opisany w formie obowiązkowej procedury. Mimo to, z uwagi na skalę problemu migracji zarobkowej, placówki oświatowe – w mniej lub bardziej formalny sposób – konstruuja własne schematy postępowania, a część z nich ma już nawet sprawdzone sposoby oddziaływania na środowiska migracyjne.

Działania wspierające rodziny rozłączone przestrzennie obejmują:

- diagnozę środowiska rodzinnego ucznia przez wychowawcę, a następnie systematyczny monitoring jego sytuacji życiowej;
- informowanie dyrektora, psychologa i pedagoga szkolnego w razie uzyskania informacji o wyjeździe rodzica lub rodziców za granicę i pozostawieniu dziecka bez ustanowionej opieki prawnej;
- współpracę wychowawcy z dyrektorem, psychologiem szkolnym w celu określenia rodzaju wsparcia dla ucznia ze strony szkoły bądź innych instytucji wspierających;
- w miarę możliwości organizowanie lub koordynowanie pomocy;
- informowanie na wniosek wychowawcy lub pedagoga szkolnego Sądu Rejonowego – Wydziału Rodzinnego i Nieletnich, Policji, Miejskiego Ośrodka Pomocy Społecznej (MOPS) i Powiatowego Centrum Pomocy Rodzinie (PCPR) w razie stwarzania przez ucznia problemów wychowawczych, nierozwiązania obowiązku szkolnego, niewypełniania obowiązków ucznia;
- podejmowanie podobnych działań w razie niewywiązywania się przez opiekuna prawnego z jego obowiązków (por. Ślusarczyk 2014, s. 80 – 81).

Szkoła stanowi istotne ogniwo systemu społecznego i jest jednocześnie ważnym instrumentem wsparcia na wypadek sytuacji kryzysowej w rodzinie, jaką może być rozłąka dziecka z rodzicem na skutek migracji zarobkowej.

Wsparcie ucznia funkcjonującego w warunkach rozłąki z rodzicami powinno odwoływać się do aktualnych potrzeb dziecka, diagnozy przeprowadzonej w zakresie wypełniania przez rodziców funkcji wychowawczych i opiekuńczych oraz obowiązujących przepisów.

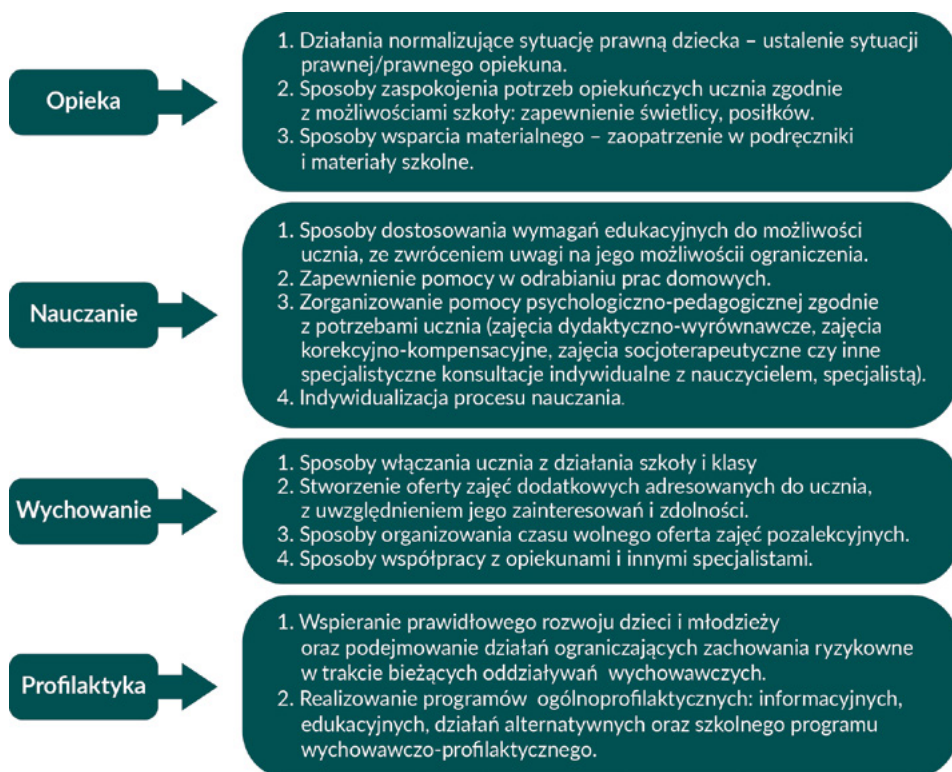
W ustawie *Prawo oświatowe* (Dz.U. z 2017 r., poz. 59) czytamy, że: (...) *system oświaty zapewnia w szczególności wspomaganie przez szkołę wychowawczej funkcji rodziny. W art. 26 ustawy znajduje się też przepis mówiący o realizacji w szkole programów wychowawczo-profilaktycznych, które zawierają treści i zakładają działania: (...) o charakterze wychowawczym, skierowane do uczniów, oraz treści i działania o charakterze profilaktycznym, dostosowane do potrzeb*

rozwojowych uczniów, przygotowane w oparciu o przeprowadzoną diagnozę potrzeb i problemów występujących w danej społeczności szkolnej, skierowane do uczniów, nauczycieli i rodziców.

W grupie działań wspierających ucznia znajdują się zadania zarówno pracowników pedagogicznych: dyrektora, nauczycieli, wychowawców, jak i instytucji wspierających szkołę, czyli poradni psychologiczno-pedagogicznych, z uwzględnieniem form pomocowych ze strony specjalistów: psychologa, pedagoga, logopedy czy terapeuty.

Realizacja wsparcia ucznia jest możliwa na kilku płaszczyznach działania szkoły i dotyczy opieki, wychowania i profilaktyki oraz nauczania. Oznacza to, że każdy nauczyciel, na każdym etapie edukacyjnym i w każdym działaniu, może udzielać uczniom pomocy adekwatnej do rozpoznanych potrzeb i zgodnej ze swoimi kompetencjami. Działania wspierające i pomocowe, realizowane w ramach planu pomocy uczniom z rodzin migracyjnych, ilustruje poniższy schemat.

Schemat 2. Struktura planu pomocy uczniom z rodziny migracyjnej

Źródło: opracowanie własne na podstawie literatury tematycznej

Podstawy dla realizacji efektywnych działań wspierających ucznia tworzą elementy takie jak: klimat szkoły, dobra współpraca nauczycieli oraz prawidłowe relacje interpersonalne. Duże znaczenie mają tu działania integrujące uczniów, budujące więzi i przyjaźnie między nimi, a także kreujące podmiotowe relacje ucznia z nauczycielem. Zadania z zakresu wsparcia i pomocy są określone dla poszczególnych pracowników pedagogicznych szkoły – dyrektora, specjalistów, nauczycieli.

2.1. Zadania dyrektora szkoły

Zgodnie z ustawą *Karta Nauczyciela*: Dyrektor sprawuje opiekę nad dziećmi i młodzieżą uczącą się w szkole, co wiąże się z jego zadaniami i odpowiedzialnością. Dyrektor szkoły, przystępując do organizowania wsparcia dla uczniów z rodzin migracyjnych, powinien postawić sobie kilka pytań:

- Jaka jest moja wiedza na temat skali tego zjawiska w szkole?
- W jaki sposób szkoła może wspierać ucznia i rodzinę w rozpoznawaniu jej zasobów i pokonywaniu bieżących problemów?
- Jak zachęcić innych nauczycieli i wychowawców do współpracy na rzecz uczniów z rodzin migracyjnych?
- Jak budować współpracę z rodzicami i opiekunami uczniów z rodzin migracyjnych?
- Jakie są potrzeby nauczycieli w zakresie podnoszenia ich kompetencji pedagogicznych?

Nie bez znaczenia są tu zatem wiedza i cechy osobowościowe dyrektora – jego otwartość i chęć pomagania, a także elastyczność działań. Dyrektor szkoły może bowiem inicjować i organizować różne formy pomocy, pozyskiwać sojuszników do współpracy, dbać o podnoszenie kompetencji nauczycieli w zakresie wspierania dziecka i jego rodziców przebywających za granicą, a także współpracować z instytucjami spoza szkoły.

Ważnym zadaniem dyrektora jest monitorowanie form pomocy i udzielanego wsparcia, jak i wspomaganie pracujących w szkole nauczycieli. Do zadań dyrektora należy też ewaluacja podjętych działań, opracowanie i przekazanie wniosków oraz ich praktyczne wykorzystanie dla dobra ucznia.

Ustawa *Prawo oświatowe* z 14 grudnia 2016 r. – w zakresie działań na rzecz ucznia z rodziny migracyjnej – nakłada na dyrektora szkoły lub placówki obowiązki wynikające z katalogu jego zadań, takie jak:

- kierowanie działalnością szkoły lub placówki oraz reprezentowanie jej na zewnątrz;

- sprawowanie opieki nad uczniami oraz stwarzanie im warunków do harmonijnego rozwoju psychofizycznego poprzez aktywne działania prozdrowotne;
- realizowanie uchwał rady szkoły lub placówki oraz uchwał rady pedagogicznej, podjętych w ramach ich kompetencji stanowiących;
- wykonywanie zadań związanych z zapewnieniem bezpieczeństwa uczniom i nauczycielom w czasie zajęć organizowanych przez szkołę lub placówkę;
- wykonywanie innych zadań wynikających z przepisów szczególnych;
- stwarzanie warunków do działania w szkole lub placówce: wolontariuszy, stowarzyszeń i innych organizacji, w szczególności organizacji harcerskich, których celem statutowym jest działalność wychowawcza lub rozszerzanie i wzbogacanie form działalności dydaktycznej, wychowawczej, opiekuńczej i innowacyjnej szkoły lub placówki;
- ponoszenie odpowiedzialności za realizację zaleceń wynikających z orzeczenia o potrzebie kształcenia specjalnego ucznia.

Zasadnicze zadania dyrektora szkoły lub placówki stanowią więc podstawę do realizowania wsparcia dla uczniów z rodzin oddalonych przestrzennie przez zatrudnioną kadrę dydaktyczną i administracyjną, a także osoby i instytucje powołane do udzielania wsparcia.

Zgodnie z ustawą i wydanymi do niej aktami wykonawczymi zadaniem szkoły czy placówki, a więc i dyrektora, jest udzielanie pomocy uczniom, rodzicom i rodzinie dziecka w sytuacji rozpoznania takiej potrzeby. W art. 1 pkt 2 ustawy wskazano na pomocniczą funkcję wychowawczą szkoły w stosunku do rodziny, zaś w art. 90b określony został zakres pomocy materialnej dla uczniów. Z kolei treść art. 2a ust. 1 zawiera regulację mówiącą o wspieraniu ucznia przez organizacje pozarządowe, np. harcerskie, a także osoby prawne prowadzące statutową działalność w zakresie oświaty i wychowania.

Zatem istnieją określone prawem możliwości udzielania pomocy uczniom z rodzin migracyjnych, problem może stanowić ich respektowanie, co w dużej mierze zależy od zrozumienia i sprawności merytoryczno-organizacyjnej dyrektora szkoły lub placówki.

W zakresie kompetencji dyrektora znajduje się wykorzystywanie narzędzi, które odpowiednio stosowane pozwalają na realizację zadań dydaktycznych, wychowawczo-opiekuńczych, profilaktycznych, a nawet socjalnych.

Dyrektor szkoły lub placówki jako osoba zarządzająca jest odpowiedzialny za współpracę szkoły z radą szkoły, radą pedagogiczną, rodzicami i samorządem uczniowskim, a więc podmiotami, które dysponują wiedzą dotyczącą konkretnego ucznia i jego aktualnej sytuacji. Warunkiem pozyskania tej

wiedzy jest wymiana informacji i ich konstruktywne wykorzystanie – bez nadinterpretacji czy ograniczeń.

Kolejnym, istotnym z punktu widzenia zadań dyrektora, aktem normatywnym dotyczącym realizacji wsparcia i form pomocy jest rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej w sprawie zasad udzielania i organizacji pomocy psychologiczno-pedagogicznej w publicznych przedszkolach, szkołach i placówkach z dnia 9 sierpnia 2017 r. W tym obszarze dyrektor szkoły lub placówki organizuje pomoc psychologiczno-pedagogiczną i uzgadnia z podmiotami wskazanymi w ust. 3 rozporządzenia warunki współpracy oraz odpowiada za jej realizację. Na podstawie § 5 rozporządzenia dyrektor jest zobowiązany do współpracy z rodzicami ucznia albo z pełnoletnim uczniem oraz w zależności od potrzeb z innymi podmiotami.

Współpraca z nieobecnymi czasowo rodzicami wymaga wiele taktu, a także wiedzy o funkcjonowaniu rodziny, a więc i opracowania skutecznych procedur kontaktowania się online. Jest to warunek niezbędny do budowania zaufania, ale też i sprawowania funkcji wychowawczych, socjalizacyjnych czy związanych z nauką dziecka. Należy bowiem pamiętać, że dobro dziecka i interes społeczny wymagają uzyskania przez nie odpowiedniego wykształcenia oraz zapewnienia mu rozwoju uzdolnień i zainteresowań. Dziecko powinno zatem uczęszczać do szkoły i zgodnie z wymogami prawa realizować obowiązek szkolny i nauki. Jego rodzice zaś powinni nadzorować realizację tego obowiązku, współpracując ze szkołą.

Niedopełnianie bądź zaniedbanie tego obowiązku, szczególnie gdy dziecko ma trudności w nauce albo nie realizuje obowiązku szkolnego lub obowiązku nauki, jest naruszeniem art. 95 *Kodeksu rodzinnego i opiekuńczego*, ponieważ władza rodzicielska nie jest w takiej sytuacji należycie wypełniana (por. materiały Ośrodka Rozwoju Edukacji 2010). Zadaniem dyrektora szkoły czy placówki jest więc sprawowanie nadzoru nad jego wykonaniem, a w stosunku do dzieci z rodzin migracyjnych zakres nadzoru rodzicielskiego powinien być szczególnie monitorowany.

Pomimo zasadniczego charakteru przepisów ustawy o systemie oświaty czy ustawy *Prawo oświatowe*, a także istnienia rozwiązań prawnych w aktach wykonawczych do tych ustaw, udzielanie uczniowi, jego rodzicom i rodzinie pomocy oraz ich realizacja wyglądają bardzo różnie. Rezultaty działań podejmowanych przez placówki oświatowe zależą między innymi od poziomu zrozumienia sytuacji rodziny migracyjnej, jej specyfiki oraz stopnia zaangażowania osób znajdujących te uwarunkowania, a co w każdej jednostce zależy od jej wewnętrznych regulacji i wynika z autonomii każdej jednostki.

2.2. Zadania nauczycieli

Nauczyciel ma możliwość częstego kontaktu z uczniem i jako pierwszy zdobywa wiedzę o jego problemie. W sytuacjach trudnych niezbędny jest profesjonalizm nauczyciela, jego takt pedagogiczny i kultura osobista, które wyznaczają zasady postępowania wychowawczego, profilaktyki i procesu nauczania.

W pracy nauczyciela z uczniem z rodziny czasowo niepełnej konieczne są szerokie kompetencje psychospołeczne, jak: umiejętność uważnego słuchania, prowadzenia dialogu, okazywania zrozumienia, empatycznego rozumienia trudności, konstruktywnego rozwiązywania problemów i konfliktów rówieśniczych. Nauczyciel powinien mieć wiedzę na temat specyfiki rozwoju ucznia w danym okresie rozwojowym, znać jego potrzeby i orientować się w zachowaniach w razie deprywacji potrzeb, musi również dysponować wiedzą na temat podstawowych działań interwencyjnych i profilaktycznych.

Do zadań nauczyciela należy też praca z dorosłymi – rodzicami lub opiekunami ucznia, innymi nauczycielami, dyrektorem jednostki oświatowej czy specjalistami.

Wśród tak szerokiego wachlarza kompetencji nauczyciela bardzo ważna jest jego refleksyjność, wynikająca z ciągłej obserwacji i oceny stosowanej praktyki. Refleksje dotyczące pracy wspierającej ucznia nauczyciel może wyrażać w formie pytań:

- Czy to, co robię, jest właściwe i zasadne – dlaczego?
- Co jeszcze mogę zrobić dla ucznia?
- Kto w tych działaniach może mi pomóc i mnie wesprzeć?
- Z kim mogę podjąć współpracę, aby zwiększyć zakres udzielanej pomocy?

Odpowiedzi na większość z powyższych pytań nauczyciel może uzyskać, analizując prawo oświatowe – ustawy i rozporządzenia, stanowiące podstawę wiedzy merytorycznej w zakresie udzielania pomocy i wsparcia. Pomocne będą także szkolenia, warsztaty, konsultacje czy często organizowane w szkole spotkania z ekspertami, poświęcone określonej tematyce. Jednak niezbędnym warunkiem jest indywidualna potrzeba każdego nauczyciela – jego dążenie do poszerzania, weryfikowania i aktualizowania posiadanej wiedzy i umiejętności.

Podstawowym zadaniem nauczyciela wspierającego ucznia z rodziny rozdzielonej przestrzennie jest obserwacja sytuacji dziecka i jego rodziny oraz monitorowanie zmian. Szybkość reakcji, ale też i wnikliwość analizowania gromadzonych faktów, autentyczność relacji nauczyciel – uczeń – rodzic

są podstawą skuteczności działań pomocowych i wspierających. Kolejnym czynnikiem jest ich ciągłość, a nie jedynie aktywność czy podejmowanie działań jednorazowych.

W praktyce wsparcie udzielane przez nauczyciela przyjmuje różny charakter i cechuje je duża dynamika oraz elastyczność dostosowywania do aktualnej potrzeby i bieżącej sytuacji ucznia.

W grupie kluczowych zadań nauczyciela znajdują się:

- rozpoznanie sytuacji szkolnej i rodzinnej ucznia, z uwzględnieniem teorii rozwojowych i ekologicznych;
- poznanie indywidualnych potrzeb ucznia w zakresie wsparcia i pomocy;
- ocena sytuacji prawnej dziecka – stwierdzenie, kto jest jego prawnym opiekunem;
- rozpoznanie możliwości własnych oraz szkoły;
- budowanie poprawnych relacji nauczyciela z uczniem oraz wspieranie dobrych relacji ucznia z grupą rówieśniczą;
- ocena statusu ucznia w klasie;
- współuczestniczenie w organizowaniu różnych form pomocy;
- współpraca z innymi nauczycielami i pracownikami szkoły;
- współpraca z innymi specjalistami, w tym pracownikami poradni psychologiczno- pedagogicznej;
- monitorowanie postępów ucznia i definiowanie efektów;
- prowadzenie działań wychowawczych uwzględniających potrzeby ucznia;
- współpraca z rodzicem lub opiekunem ucznia.

Wielość codziennych zadań nauczyciela może stanowić czynnik obciążający go w warunkach podjęcia wielozakresowego działania na rzecz ucznia z rodziny migracyjnej. Jednak zaniechanie tego rodzaju działań będzie zaniedbaniem zarówno w rozumieniu potocznym, jak i odpowiedzialności zawodowej. Przyzwolenie lub brak reakcji na sytuacje wymagające interwencji lub prewencji stwarza bowiem kolejne, często już dużo poważniejsze trudności.

W takich przypadkach nauczyciel powinien reagować i wdrażać procedury ustalone na poziomie szkoły: informować pedagoga, psychologa i dyrektora szkoły o niepokojących sytuacjach, próbować nawiązać kontakt z rodzicami lub opiekunami ucznia, a przede wszystkim – rozmawiać z uczniem. Rozmowa powinna mieć formę autentycznego dialogu, a nie moralizowania i negatywnego, stygmatyzującego oceniania. Nauczyciel powinien ponadto zadbać o warunki zewnętrzne, czyli miejsce rozmowy z uczniem, wyeliminowanie udziału osób trzecich, stwarzając uczniowi poczucie bezpieczeństwa i psychicznego komfortu.

2.3. Zadania szkolnych specjalistów

O zatrudnieniu szkolnych specjalistów: pedagoga, psychologa, logopedy czy doradcy zawodowego decyduje dyrektor szkoły lub placówki, który ma obowiązek wprowadzenia stosownych zapisów do projektu arkusza organizacyjnego na dany rok szkolny. Konieczność zaangażowania specjalistów wynika zwykle z rozpoznania i monitorowania potrzeb uczniów, rodziców i nauczycieli oraz liczby opinii i orzeczeń o potrzebie kształcenia specjalnego lub indywidualnego nauczania, skali problemów wychowawczych na terenie szkoły, występowania zjawisk migracji zarobkowych rodziców, poziomu agresji lub przemocy w środowisku szkolnym i działania innych czynników.

Grono szkolnych specjalistów, w szerokim rozumieniu tego pojęcia, uzupełniają: asystent osoby niepełnosprawnej, pomoc nauczyciela, asystent edukacji romskiej i inni wyszczególnieni w rozporządzeniu Ministra Edukacji Narodowej w sprawie zasad udzielania i organizacji pomocy psychologiczno-pedagogicznej w publicznych przedszkolach, szkołach i placówkach z dnia 9 sierpnia 2017 roku.

Każdy z nich w zakresie swoich obowiązków ma określone zadania, ale naczelną przesłanką ich aktywności zawodowej są działania pomocowe i wspierające na rzecz ucznia i jego rodziny. W takim rozumieniu potrzeby rodzin pozostających w oddaleniu przestrzennym stanowią przedmiot wielospecjalistycznego rozpoznania, planowania adekwatnych działań i ich realizowania, ze wskazaniem osób odpowiedzialnych, form i okresu lub okresów realizacji.

Skuteczność działań wdrażanych przez specjalistów wymaga znalezienia odpowiedzi na kilka kluczowych pytań:

- Jaka jest nasza wiedza o danym uczniu i jego rodzinie?
- Jakie są źródła wiedzy o uczniu i jego rodzinie?
- Czy jako zespół dysponujemy niezbędnym zestawem narzędzi i jak oceniamy ich skuteczność, rzetelność, obiektywność?
- Jak przebiegają dyskusje problemowe i bieżące konsultacje dotyczące konkretnych przypadków?
- Czy potrafimy jako zespół wypracować wspólną diagnozę i zaplanować działania?
- Kto ma prowadzić konsultacje dla rodziców planujących wyjazd lub już będących poza granicami kraju, kontaktujących się ze szkołą?
- Jak postępować, kiedy nie mamy wiedzy, w jaki sposób prowadzić konsultacje i na kogo możemy liczyć?
- Jak przebiega i jakie efekty daje realizacja programu wychowawczo-profilaktycznego szkoły?

Treść odpowiedzi na te pytania nie jest, jak zaznaczono wcześniej, w pełni podbudowana procedurami obowiązującymi w szkole, ponieważ czynnikiem, który w istotny sposób oddziałuje na powodzenie pracy z rodziną migracyjną, jest kontakt z rodzicami lub opiekunami oraz jego kontekst, na co mają wpływ obie strony, czyli dawca i biorca pomocy.

Zadaniem kluczowym i jednocześnie warunkiem skuteczności działań szkolnych specjalistów będzie zatem pogłębiona diagnoza, zwłaszcza w obszarze rozwoju emocjonalnego ucznia i jego więzi z rodzicami, oraz dostarczanie rodzicom aktualnej wiedzy o dziecku.

Zgodnie z przepisami ustawy o pomocy społecznej z 2017 r. rodzinie, która ujawnia trudności w wypełnianiu swoich zadań, szkolni specjaliści we współpracy z osobami, instytucjami i organizacjami działającymi na rzecz dziecka i rodziny udzielają pomocy w formie:

- poradnictwa rodzinnego;
- terapii rodzinnej, rozumianej jako działania psychologiczne, pedagogiczne i socjologiczne, podejmowane w celu przywrócenia rodzinie zdolności do wypełniania jej zadań;
- opieki socjalnej;
- opieki i wychowania dzieciom pozostającym poza rodziną.

Decyzje o wdrożeniu konkretnych działań muszą być podejmowane świadomie przez wszystkich pracowników szkoły, na podstawie uwiarygodnionych danych. Niespełnienie tego warunku może spowodować, iż zainicjowane czynności będą nieadekwatne do sytuacji i przedwczesne, a nawet szkodliwe dla dziecka i jego rodziny.

Informacje potrzebne do prowadzenia działań pomocowych pochodzą z analizy dokumentacji, tj. dziennika lekcyjnego, zeszytu korespondencji zawierającego dane o pozytywnych i trudnych zachowaniach ucznia, listy obecności na zebraniach rodzicielskich czy wytworów ucznia, takich jak zeszyty i wypracowania, których treść może wskazywać na przeżywane przez dziecko trudności i pomóc w ocenie jego stanu emocjonalnego. Uzupełnieniem tych informacji są uczniowskie rysunki, zapiski, aktywność pozalekcyjna czy na portalach społecznościowych.

Wszyscy pracownicy, a w szczególności szkolni specjaliści, jeśli dysponują wiedzą wskazującą na pozostawanie ucznia bez opieki, muszą bezzwłocznie wdrożyć procedury postępowania interwencyjnego, czyli:

- przekazać informację wychowawcy, pedagogowi szkolnemu lub innemu uprawnionemu szkolnemu specjaliście bądź dyrektorowi szkoły;

- przeprowadzić rozpoznanie środowiskowe, pozwalające na potwierdzenie lub weryfikację pozyskanych informacji;
- w przypadku potwierdzenia informacji o sytuacji dziecka w trybie natychmiastowym zawiadomić na piśmie policję lub sąd rodzinny.

W niektórych przypadkach konieczna jest osobista wizyta szkolnych specjalistów czy wychowawcy w domu ucznia, co pozwala na bezpośredni kontakt z osobą faktycznie sprawującą opiekę nad dzieckiem i upewnienie się co do słuszności pozyskanych informacji.

Szkolni specjaliści uczestniczą w realizacji pomocniczej funkcji szkoły na rzecz rodziny w zakresie jej obowiązków wychowawczych, wykonując w tym celu zadania takie jak:

- wspieranie nauczycieli i rodziców w działaniach wyrównujących szanse edukacyjne dziecka;
- ułatwianie rodzicom i nauczycielom rozwiązywania problemów wychowawczych;
- umożliwianie rodzicom i nauczycielom rozwijania umiejętności wychowawczych;
- podejmowanie działań mediacyjnych i interwencyjnych w sytuacjach kryzysowych;
- wspieranie nauczycieli i innych specjalistów w udzielaniu pomocy psychologiczno-pedagogicznej.

Działania specjalistów, wspierające nauczycieli, realizowane są w formie konsultacji merytorycznych, wspólnego ustalania planu pomocy, wymiany informacji, pomocy w diagnozowaniu i rozstrzyganiu dylematów występujących przy podejmowaniu decyzji w sprawach pracy z uczniem.

W praktyce szkolnej obserwuje się niekorzystne zjawisko przerzucania przez nauczycieli i rodziców odpowiedzialności za działania wspierające uczniów na szkolnych specjalistów. Tymczasem psycholog, pedagog czy logopeda mają zdecydowanie rzadszy kontakt z uczniem. Ich czynności powinny być uzupełnieniem pracy nauczyciela lub rodzajem interwencji w uzasadnionych i trudnych sytuacjach. Specjalista występuje zatem w różnych rolach, począwszy od roli informatora, eksperta czy doradcy rodzinnego po rolę instruktora czy konsultanta.

Działania wspierające, prowadzone przez specjalistów, obejmują trzy podstawowe obszary: diagnozę, terapię oraz profilaktykę, a ich odbiorcami są dzieci i młodzież oraz osoby dorosłe. W kontekście analizowanej problematyki rodzin migracyjnych istotne są specjalistyczne działania profilaktyczne,

co wynika z ich nadrzędności w stosunku do pozostałych działań na rzecz ucznia oraz ze względu na kształtowanie u uczniów umiejętności psychospołecznych, ułatwiających im uporanie się z trudną sytuacją.

3. Praktyczne aspekty wspierania uczniów z rodzin migracyjnych – działania opiekuńcze, dydaktyczne, wychowawcze i profilaktyczne

3.1. Działania opiekuńcze

Zmienna współczesna rzeczywistość oraz idea edukacji łączącej kształcenie z wychowaniem i opieką stawiają przed placówką edukacyjną nowe zadania w podstawowych obszarach jej pracy. Jednym z kluczowych kierunków działań, które przyjęły nowy wymiar, stała się opieka nad dzieckiem odczuwającym skutki migracji zarobkowej rodziców i rozłąki z nimi.

Zdaniem Barbary Smolińskiej-Theiss opieka nad dzieckiem, jako ważne zadanie rodziny i placówki oświatowej, jest realizowana w czterech kategoriach: praw dziecka, partycypacji dziecka w budowaniu własnej biografii i wypowiedaniu się w sprawach dotyczących dziecka, ochrony dziecka przed wszelkimi zagrożeniami oraz socjalnej i wychowawczej pomocy dziecku w rozwoju (por. Smolińska-Theis 2015, s.141).

W ocenie Ireny Jundziłł działania opiekuńcze szkoły winny koncentrować się na dziecku i rodzinie oraz środowisku lokalnym. W praktyce tego rodzaju aktywność szkoły polega przede wszystkim na informowaniu dziecka o jego prawach, udziale ucznia w decyzjach podejmowanych na jego rzecz, zapewnieniu mu bezpieczeństwa i możliwości rozwoju oraz zabezpieczeniu jego potrzeb, w tym socjalnych. Zadania te są realizowane w formie rozmowy z uczniem o jego aktualnej sytuacji rodzinnej, poprzez udział ucznia w planowaniu pomocy, również jako zapewnienie mu miejsca w świetlicy szkolnej i zaoferowanie ciepłego posiłku oraz poprzez realizowanie podstawowych potrzeb materialnych dziecka, co wiąże się z działaniami szkoły o charakterze socjalnym (por. Jundziłł 1996).

Działania opiekuńcze placówki oświatowej kierowane są również do rodziców. Mają one przede wszystkim charakter informacyjny i polegają na dostarczaniu wiedzy o prawnym zabezpieczeniu opieki nad dzieckiem oraz przekazywaniu informacji na temat możliwości zaspokajania potrzeb dziecka.

Rodzice powinni znać obowiązujące procedury i dopełnić wszelkich formalności związanych z wyznaczeniem opieki prawnej nad dzieckiem z tytułu swojego wyjazdu. Dlatego akcje informacyjne podejmowane przez szkołę mogą być adresowane do wszystkich rodziców planujących wyjazd, a informacje – przekazywane przez pedagoga szkolnego bezpośrednio rodzicom lub w formie opracowanych broszur czy poradników dla rodziców.

Uregulowanie tych kwestii ułatwia nauczycielom realizację zadań edukacyjnych, zapewnienie dziecku pomocy psychologiczno-pedagogicznej, leczenie czy w razie potrzeby niezbędną interwencję specjalistyczną.

Działania opiekuńcze szkoły obejmują ocenę stopnia zaspokojenia potrzeb dziecka oraz interwencję w środowisku rodzinnym, w którym występują deficyty opieki. W skrajnych przypadkach są to interwencje na poziomie instytucjonalnym, np. za pośrednictwem sądu, policji czy lokalnego ośrodka pomocy społecznej, czyli instytucji zajmującymi się problemami z tytułu zaniedbania opiekuńczego nieletnich.

Kolejnym obszarem działań opiekuńczych placówki oświatowej są działania skierowane do środowiska lokalnego. Ich celem jest zapewnienie dzieciom i młodzieży możliwości bezpiecznego i kreatywnego spędzania czasu wolnego, stworzenie bogatej oferty zajęć pozalekcyjnych poprzez wykorzystanie potencjału i zasobów najbliższego środowiska. Do działań tych należą akcje społeczne, konkursy, pikniki, inicjatywy edukacyjne.

W zakres działań opiekuńczych szkoły wchodzi też integrowanie różnych podmiotów sprawujących opiekę nad dzieckiem i jego rodziną. Zadania te – mające na celu budowanie systemowych sieci wsparcia – realizowane są w formie spotkań tematycznych, seminariów oraz poprzez tworzenie grup wsparcia.

3.2. Działania dydaktyczne

Negatywne skutki migracji dostrzegane są w obszarze nauczania dzieci i młodzieży z rodzin rozdzielonych przestrzennie. Jak dowodzą wyniki badań, bywa, że uczniowie z rodzin migracyjnych wykazują spadek motywacji do nauki i związane z tym obniżenie poziomu szkolnych osiągnięć, czemu czasami towarzyszy niska frekwencja na zajęciach, powodująca nawarstwianie się braków w wiadomościach szkolnych. Dzieci z tych środowisk, mające złe wyniki w nauce, nierzadko demonstrują także arogancję wobec nauczycieli, praktykują agresywne zachowania w relacjach z rówieśnikami, dopuszczają się dłuższej absencji czy wagarowania.

Zgodnie ze społeczną misją szkoły i przepisami prawa oświatowego uczniowie z rodzin rozdzielonych przestrzennie mają prawo do wspomagania przez szkołę, realizowanego w celach rozwojowych i edukacyjnych. W ramach działań wspierających obowiązkiem szkoły jest dostosowanie treści, metod i organizacji pracy do możliwości psychofizycznych uczniów, umożliwienie im korzystania z pomocy psychologiczno-pedagogicznej oraz stworzenie warunków realizowania zindywidualizowanego procesu kształcenia. Ponadto formy wsparcia oferowane przez szkołę adresowane są do wszystkich osób, które z różnych przyczyn wymagają działań wspierających. Takie wsparcie uczniów z rodzin migracyjnych jest zgodne nie tylko ze społeczną misją szkoły, ale wynika też z jej kultury organizacyjnej.

Podstawą działań wspierających ucznia w zakresie działań dydaktycznych jest określenie jego indywidualnych potrzeb dotyczących wiedzy, umiejętności szkolnych i motywacji do pracy.

W ich rozpoznaniu biorą udział nauczyciele, szkolni specjaliści i wychowawcy – współpracujący z rodzicami i opiekunami dziecka. Po określeniu potrzeb dziecka kolejnym etapem działań jest rozmowa z uczniem i jego prawnym opiekunem, który uzupełnia diagnozę nauczyciela, dostarczając informacji o uczniu, a także akceptuje plan pomocowy przygotowany przez szkołę.

W praktyce pomoc dydaktyczna polega na wzmożonym zainteresowaniu nauczyciela sytuacją ucznia. Nauczyciel powinien stale monitorować szkolne osiągnięcia dziecka, często z nim rozmawiać i systematycznie kontrolować jego postępy edukacyjne. Poza sprawowaniem kontroli, we współpracy z dyrektorem, może organizować pomoc psychologiczno-pedagogiczną w formie zajęć adekwatnych do potrzeb ucznia. Może też inicjować koleżeńską pomoc w nauce, włączając ucznia w działania projektowe i pracę zespołową.

Podczas realizowania dydaktycznych działań wspierających pojawia się termin: dostosowanie, wykorzystywany w różnych działaniach i kierowany do różnych grup odbiorców. Termin ten wiązany jest przede wszystkim z pomocą na rzecz uczniów ze zróżnicowanymi potrzebami edukacyjnymi, znajduje też szerokie zastosowanie w pracy z cudzoziemcami, czyli uczniami innej narodowości i często pochodzącymi z innych kręgów kulturowych. Jeszcze inny zakres działań dostosowawczych wynika z funkcjonowania tego określenia w kontaktach z uczniem polskim, którego rodzice zarobkowo wyjechali za granicę. Dostosowanie polega wówczas na uwzględnianiu stanu emocjonalnego dziecka, ewentualnych braków programowych i sposobów egzekwowania wiedzy. Działania wspierające mają tutaj związek z negatywnymi emocjami ucznia, poczuciem osamotnienia czy zaburzonym obrazem samego

siebie, czasami dotyczą specyficznych trudności, które kwalifikują go do pracy korekcyjno-kompensacyjnej lub udzielania mu pomocy psychologiczno-pedagogiczne w innej formie.

Wsparcie dydaktyczne dotyczy zatem zarówno nabywania i egzekwowania wiedzy, jak i pokonywania barier emocjonalnych i motywacyjnych w procesie uczenia się. Dzieci i młodzież wychowujące się w rodzinach czasowo niepełnych są wyczułone na swoje potrzeby przynależności, uznania i osiągnięć. Ważne jest zatem, w jakim stopniu uczeń z rodziny migracyjnej ma wykształcone poczucie przynależności do środowiska rówieśniczego i w jakim stopniu odczuwa przejawy odrzucenia lub braku akceptacji ze strony rówieśników, niekorzystne dla jego rozwoju i dalszego funkcjonowania.

W nauczaniu dzieci migrantów zarobkowych istotne są parametry pracy szkoły. Składają się na nie: pozytywny klimat, życzliwość nauczycieli, ich otwartość i chęć niesienia pomocy, ciepło emocjonalne przekazywane za pomocą komunikatów niewerbalnych, czyli uśmiechu i przyjaznego gestu, a także stosowanie przez nauczycieli pozytywnych wzmocnień – nagród i pochwał oraz obdarzanie dziecka serdecznością. Niebagatelne znaczenie dla ucznia ma akceptacja ze strony rówieśników.

Działania wspierające w obszarze dydaktycznym mogą przyjmować wymiar materialny i polegać na zapewnieniu uczniom podręczników czy niezbędnych materiałów do nauki w sytuacji niezadbania o nie przez opiekuna.

3.3. Działania wychowawcze

Brak codziennej opieki rodzicielskiej i rozluźnienie więzi z dziećmi staje się źródłem wielu problemów wychowawczych. Utrata przez dziecko komfortu psychicznego i zakłócenie realizacji jego potrzeb psychicznych wpływają na funkcjonowanie dziecka w roli ucznia, kolegi i członka społeczeństwa. Taka sytuacja sprzyja przyjmowaniu przez młodych ludzi negatywnych postaw i powoduje zmiany w zachowaniu przejawiane jako problemy z samooceną, nieumiejętność budowania relacji z kolegami lub jako brak zaufania (por. Miłkowska 2009).

Uczniowie pozbawieni troski rodzicielskiej, poza obniżeniem wyników w nauce, doznają też wielu innych niepowodzeń w sytuacjach dla nich trudnych, a to wzmacnia ich frustrację i zwiększa zagrożenie wystąpieniem zachowania ryzykownego. W takich przypadkach konieczne jest podjęcie działań wychowawczych mających na celu wzmocnienie u ucznia poczucia własnej wartości i wiary w siebie, podniesienie samooceny i dokonywanie rzeczowej oceny

swoich działań, wyrabianie asertywności i nawiązanie poprawnej komunikacji z rówieśnikami. Należy zastanowić się, co w zakresie tej problematyki może zrobić szkoła?

Podstawą oddziaływań wychowawczych jest zdefiniowanie przez ucznia zaistniałej sytuacji i zorientowanie się, jakie znaczenie dla własnego życia nadaje on nowym warunkom funkcjonowania. Działanie wychowawcze realizowane jest w formie rozmowy, narracji, opowiadania o sobie (ang. *storytelling*) i przebiega w relacji uczeń – wychowawca albo w ramach zajęć ze specjalistą szkolnym.

Działania wychowawcze przyjmują wiele różnych form, począwszy od indywidualnych spotkań i konsultacji ze specjalistą, aż do zajęć grupowych, czyli udziału ucznia w warsztatach, szkolnych programach wychowawczo-profilaktycznych czy programach ogólnoprofilaktycznych. Ich realizatorami są nauczyciele, wychowawcy, specjaliści, choć bywa, że konieczne jest wdrożenie działań systemowych, polegających na współpracy szkoły z innymi instytucjami, zwłaszcza w warunkach nasilenia się zaburzeń zachowania czy bezradności wychowawczej opiekuna.

Przykładem działań szkoły w obszarze wsparcia wychowawczego są lekcje wychowawcze, których tematyka dotyczy poprawy stanu emocjonalnego uczniów, radzenia sobie z negatywnymi emocjami, takimi jak złość, smutek, żal czy rozczarowanie. Mogą to być ćwiczenia związane z werbalizacją własnych uczuć (co czuję), technikami relaksacji czy na temat doraźnych sposobów radzenia sobie z przykrymi emocjami (moje zalety, liczenie wspaniałych).

3.4. Działania profilaktyczne

W sytuacji stwierdzenia niedostatków w procesie wychowania stosowane są działania profilaktyczne, mające na celu redukcję lub minimalizowanie czynników ryzyka oraz zwiększanie i rozwijanie czynników chroniących.

Czynnikami chroniącymi są właściwości, które podtrzymują i ułatwiają skuteczne wychowanie, natomiast w grupie czynników ryzyka znajdują się: niepełna struktura rodziny, brak bezpośredniej opieki rodzica, rozluźnienie więzi emocjonalnej, a także indywidualne cechy jednostki, takie jak niska odporność emocjonalna, niska samoocena, brak pewności siebie, poczucie zagrożenia.

Szkoła jest terenem realizowania profilaktyki pierwszorzędowej, a jej wykonawcami są nauczyciele wspierani przez pedagoga. Celem tego rodzaju profilaktyki jest dostarczanie rzetelnej wiedzy na temat czynników ryzyka,

tworzenie warunków do rozwijania i budowania umiejętności radzenia sobie z problemem, kształtowanie akceptowanych i pożądaných umiejętności psychologicznych czy społecznych.

W działaniach profilaktycznych szkoły wykorzystywane są przede wszystkim programy informacyjne, z narzędziami takimi jak plakaty, filmy edukacyjne, pogadanki. W szkole realizowane są również programy edukacyjne, których celem jest rozwijanie u wychowanków podstawowych umiejętności, takich jak: podejmowanie decyzji, radzenie sobie ze stresem, porozumiewanie się czy rozwiązywanie bieżących problemów. Równie ważne miejsce zajmują programy alternatywne, kształtujące u ucznia zaufanie do siebie, poczucie własnej wartości, siły i niezależności, rozszerzające zakres doświadczeń, wzmacniające poczucie odpowiedzialności i zaufania społecznego (por. Łukawska 2010, s. 29–30). Niezwykle ważne miejsce zajmują programy kompetencji społecznych, skierowane do młodzieży. Ich celem jest wyposażenie ucznia w umiejętności prospołeczne i kompetencje wzmacniające jego osobę na wielu płaszczyznach społecznego funkcjonowania.

W pracy z uczniem z rodziny migracyjnej istotne są działania profilaktyczne mające na celu rozładowanie negatywnych emocji, poznanie przez dziecko własnych uczuć i możliwości, budowanie i wzmacnianie wiary w siebie i poczucia sprawstwa. Jednym z nich jest program wychowawczo-profilaktyczny *Spójrz inaczej* autorstwa Andrzeja i Tomasza Kołodziejczykóv oraz Ewy Czernierowskiej. Celem programu jest: *rozwijanie osobowości ucznia oraz zdolności przystosowania społecznego przez trenowanie ważnych umiejętności życiowych (...)*. Program zbudowany jest z kilku bloków tematycznych: *Postrzeganie siebie i swoich uczuć, Budowanie poczucia własnej wartości, Uczestnictwo w grupie, Rozwiązywanie problemów, Troska o własne zdrowie* (Kołodziejczyk, Kołodziejczyk, Czernierowska 1997, s. 62).

W odniesieniu do uczniów starszych dość skuteczne są młodzieżowe programy wsparcia rówieśniczego, w tym działania grup wsparcia, które: *pomagają uczniom w utrwalaniu pozytywnej samooceny, stwarzają warunki do konstruktywnego rozwiązywania problemów oraz umiejętności podejmowania decyzji* (ibidem, s. 31).

Dzieci i młodzież z rodzin oddalonych przestrzennie, u których stwierdzono trudności w uczeniu się i zaburzenia emocjonalne, po uzyskaniu zgody opiekuna kierowane są na terapie polegające na stosowaniu interwencyjnych strategii profilaktycznych. Są to zajęcia korekcyjno-kompensacyjne, socjoterapeutyczne, logopedyczne lub inne o charakterze terapeutycznym.

Nie bez znaczenia dla skuteczności pracy z uczniem z rodziny migracyjnej są metody, które korzystnie wpływają na stan emocji dziecka poprzez jego wyciszenie i relaks. Należą do nich m.in.: psychodrama, muzykoterapia, techniki relaksacji, technika malowania dziesięcioma palcami (Kaja 1998).

Działania profilaktyczne mogą być prowadzone także w gronie rodziców i opiekunów, a ich przykładem jest stosowanie programu umiejętności wychowawczych dla rodziców dzieci w wieku przedszkolnym i młodszym wieku szkolnym, autorstwa Carole Sutton *Jak radzić sobie z trudnymi zachowaniami u dzieci?* Program ten jest wykorzystywany przez przedszkolnych profesjonalistów i zakłada trening właściwego reagowania rodziców i opiekunów na trudne zachowania dzieci. Przedmiotem analizy w ramach realizacji programu są metody i doświadczenia wychowawcze rodziców i opiekunów.

Mimo bogatej oferty programowej profilaktyka szkolna nadal stanowi poważny problem. Podejmowane działania często mają tylko doraźny i interwencyjny charakter. W pracy z dzieckiem, które aktualnie wychowuje się w rodzinie niepełnej, sprawdzają się sposoby pracy pedagogicznej, oparte na dialogu personalnym, zaufaniu do ucznia, rozumieniu i kształtowaniu relacji „współbycia”, które jest: *czymś więcej niż współpraca czy współdziałanie* (Dymara 2009, s. 312).

Część III

Wnioski i rekomendacje dla praktyki edukacyjnej

Środowisko edukacyjne, tworzone przez nauczycieli, wychowawców i specjalistów mających wgląd w konkretny system rodzinny, identyfikuje zasoby tego systemu i może stwierdzić potrzebę, a nawet konieczność projektowania konstruktywnych zmian, stanowiących cel wsparcia społecznego. Zawartość merytoryczna projektowanych zmian oraz ich zakres uzależnione są od podejścia teoretycznego, sposobu postrzegania rodziny w kontekście jej cech indywidualnych oraz społecznego funkcjonowania, a także rodzaju oddziaływań pomocowych.

Dla ucznia, jego rodziny i szkoły nieobecność matki, ojca lub obojga rodziców oraz pozostawienie dziecka pod opieką ustanowionego opiekuna jest sytuacją trudną, wymagającą specyficznego podejścia pedagogicznego. Aby ułatwić uczniowi i jego rodzinie przezwyciężenie trudności, konieczne jest przeprowadzenie dogłębnej analizy problemu, a następnie zapewnienie zindywidualizowanej pomocy, uwzględniającej fazę rozwojową dziecka i rodzaj wsparcia.

1. Rekomendacje dotyczące projektowania działań pomocowych szkoły

Szkoła, jako instytucja oświatowo-wychowawcza, zobowiązana jest do wspierania rodzin migracyjnych. W ramach wykonywania tego obowiązku powinna wdrożyć działania informacyjne, profilaktyczne i szkoleniowe, kierując szczególną uwagę na:

1. Permanentną edukację kadry pedagogicznej w zakresie powinności szkoły, wynikających z obowiązujących przepisów prawa rodzinnego i o postępowaniu opiekuńczym oraz obowiązku organizacji działań pomocowych, skierowanych do dzieci i rodziców ze środowisk rodzinnych, w których matka lub ojciec bądź obydwoje rodzice wyjechali za granicę w celach zarobkowych.
2. Doskonalenie współpracy z rodzicami zamierzającymi migrować zarobkowo oraz zwiększanie kompetencji w rozwiązywaniu problemów charakterystycznych dla tego typu rodzin.
3. Modyfikowanie i ulepszanie szkolnych procedur, związanych z prawnymi aspektami i konsekwencjami nieobecności rodziców, takimi jak:

zebrania rodziców i informowanie o wynikach uczenia w nauce, zmiana szkoły, przyjmowanie dziecka do szkoły, uzyskiwanie zgody na wyjazd szkolny, sprawowanie opieki medycznej, stomatologicznej itp.

4. Edukację rodziców lub prawnych opiekunów dziecka w zakresie ich praw i obowiązków względem dziecka i rodziny.
5. Uświadamianie rodzicom emocjonalno-społecznych konsekwencji rozłąki, z zastrzeżeniem nieingerowania w podjętą decyzję o migracji zarobkowej.
6. Informowanie i współpracę z sądem, a także innymi instytucjami publicznymi dla poprawy efektywności wykonywanych zadań oraz przyspieszenia realizacji procedur wynikających z przepisów.
7. Współdziałanie opiekuna lub rodzica z nauczycielami w celu jak najpełniejszego oglądu sytuacji i wspierania dziecka (por. Gwizdek 2010, Fidelus 2008).

2. Rekomendacje dotyczące projektowania działań pomocowych dla uczniów

1. Wyposażenie wszystkich osób współpracujących z dziećmi i młodzieżą w szczegółową wiedzę o specyfice poszczególnych faz rozwoju człowieka, ze szczególnym uwzględnieniem okresu adolescencji – co jest wskazaniem priorytetowym.
2. Dostosowanie programów pracy z dziećmi i młodzieżą do autentycznych potrzeb wynikających z deficytów w ich środowiskach rodzinnych, ze szczególnym uwzględnieniem potrzeb i problemów rodzin migracyjnych. Niezmiernie istotne jest tu permanentne poszerzanie przez nauczycieli wiedzy o najnowszych wynikach badań dotyczących młodzieży wychowującej się w rodzinach migracyjnych, a także o aktualnych wskazaniach pomocowych dotyczących problematyki migracji.
3. Profesjonalne organizowanie rówieśniczych grup wsparcia, co powiodło się w innych państwach i odznacza się wysokim poziomem efektywności (Dąbrowska 2016)⁹.

⁹ Na Filipinach organizowane są grupy wsparcia dla dzieci i młodzieży z rodzin transnarodowych. Okazało się, że jest to skuteczna forma pomocy w aspekcie emocjonalnym dla rówieśników wychowujących się w podobnych warunkach.

4. Przeznaczenie przez państwo, czy też poszczególne gminy, środków finansowych na rozwój oraz bezpieczeństwo dzieci i dorastających, wychowujących się w rodzinach migracyjnych. Pojawienie się kryzysu wynika z przyczyn zazwyczaj niezależnych od rodziny i uwarunkowane jest sytuacją społeczno-gospodarczą kraju – stąd też w niwelowanie deficytów powinno włączyć się państwo i winny to być działania o kluczowym charakterze.
5. Zintensyfikowanie i skoordynowanie lokalnych działań pomocowych w celu rozbudowania środowiskowego zaplecza pomocy rodzinom rozłączonym geograficznie, a przede wszystkim wychowującym się w nich dzieciom i dorastającym. Niezbędne jest zaangażowanie placówek i organizacji lokalnych, a zwłaszcza zatrudnionych w nich specjalistów pracujących na rzecz dzieci i dorastających, do przeprowadzenia wnikliwej diagnozy rodzin migracyjnych, prowadzącej do rozpoznania potencjalnych zagrożeń oraz stosowania działań zapobiegawczych i naprawczych, adekwatnych do indywidualnych problemów.
6. Włączenie rodziców do wdrażania programów profilaktycznych i pomocowych, konstruowanych dla dzieci i młodzieży, zwłaszcza z rodzin migracyjnych. Wiedza i doświadczenie rodziców, wynikające z ich osobistych przeżyć, będą nieocenionym wkładem w realizację przedsięwzięć. Szczególnych zabiegów pomocowych wymagają dorastający wychowujący się w rodzinach niepełnych z powodu migracji zarobkowej, ponieważ znajdują się w podwójnie trudnej sytuacji, wynikającej ze specyficznej fazy rozwoju oraz nieznanymi dotąd okoliczności rodzinnymi.
7. Stałe modyfikowanie – w konsekwencji cyklicznych i szczegółowych diagnoz – programów profilaktycznych, konstruowanych dla rodzin migracyjnych w celu precyzyjnego monitorowania specyfiki środowiska rodzinnego. Z tego powodu w modyfikacjach należy uwzględnić kwestie takie jak:
 - nieustabilizowany rytm życia rodzin migracyjnych;
 - niestabilność emocjonalna dziecka, wynikająca z powtarzających się spotkań i rozstań z migrującym zarobkowo rodzicem, co może prowadzić do napiętej sytuacji i rozluźnienia więzi, zdarza się bowiem, że spotkania są identyfikowane przez dzieci jedynie z przywożonymi prezentami;
 - nieumiejętność dostosowania się migrujących rodziców do zmieniającej się i żyjącej własnym życiem rodziny oraz jej spraw osobistych, np. dorastania z upływem czasu dziecka, co również może powodować rozluźnienie więzi;

- tęsknota dziecka za nieobecny rodzicem i równocześnie mocniejsze przywiązywanie się do rodzica, który pozostał w kraju;
 - szukanie wsparcia jedynie u osoby, która pozostała w kraju, także skutkujące zaburzonymi relacjami rodzinnymi;
 - zakłócenie identyfikacji z własną płcią w sytuacji wychowywania np. syna lub synów przez matkę będącą jedynym opiekunem, przy czym należy pamiętać, że osobami najczęściej migrującymi są ojcowie;
 - wyjaśnienie dzieciom i dorastającym powodów decyzji rodziców o migracji zarobkowej, w celu wyeliminowania błędnych przekonań dzieci, że dobre czy bardzo dobre warunki materialne są sensem życia;
 - osłabienie klimatu emocjonalnego w rodzinie, wynikające np. z usamodzielnienia się małżonków lub rozluźnienia więzi z dziećmi lub współmałżonkiem (por. Kukołowicz 2001, Kozdrowicz, Walczak 2008).
8. Tworzenie lokalnej oferty środowiskowych punktów wsparcia dla dzieci, młodzieży oraz ich rodziców, które skupiałyby specjalistów różnych profesji, nastawionych głównie na profilaktykę nowych deficytów czy dysfunkcji. Oddziaływania te powinny mieć priorytetowy charakter zwłaszcza wobec rodzin migracyjnych, ponieważ nikt dotąd nie stworzył programów profilaktycznych specjalizujących się w pracy z młodzieżą z rodzin rozłączonych z powodu migracji zarobkowej rodziców.
9. Wykorzystywanie wiedzy specjalistów współpracujących z dziećmi i młodzieżą zarówno z rodzin prawidłowo funkcjonujących, jak też dysfunkcyjnych bądź patologicznych, w konstruowaniu skutecznego modelu działań pomocowych. Uzasadnienie wskazania wynika z podobnego charakteru niektórych problemów adolescentów wychowujących się w rodzinach migracyjnych do analogicznych przeżyć innych typów rodzin. Ewidentna jest więc potrzeba współpracy osób z różnymi doświadczeniami w celu stworzenia optymalnego profesjonalnego sposobu pomagania rodzinom migracyjnym.
10. W celu realizowania powyższych wskazań należy uwzględnić kwestie takie jak :
- mocne i słabe strony dziecka, dorastającego i rodziny, naturalne mechanizmy obronne, zasoby i kompetencje, unikanie stygmatyzacji, poszukiwanie rozwiązań, przy czym nie należy skupiać się wyłącznie na trudnościach, problemach i zagrożeniach, gdyż takie postępowanie skutecznie blokuje komunikację i współpracę w rodzinie, zwłaszcza rozłączonej z powodu migracji zarobkowej;
 - traktowanie problemów i niepowodzeń ucznia jako pojawiających się doświadczeń, a nie chorób czy trudności, postrzeganie ich jako stanu

przejściowego i wzbogacającego doświadczenia – kryzysy w rodzinie mogą być bowiem nie tylko niszczące, ale również budujące;

- świadomość niejednoznacznych objawów sygnalizujących problemy w funkcjonowaniu rodzinnym, które mogą ujawniać się na wiele różnych sposobów, np. jako niepowodzenia szkolne, zmiany zachowania ucznia takie jak agresja czy apatia, wymagające wypracowania zindywidualizowanych metod działania i właściwego podejścia do konkretnemu dziecka;
- niejednorodność strategii postępowania i brak jedyne go sposobu rozwiązywania danego problemu u różnych osób, gdyż skuteczność w jednym przypadku, nie musi przynieść wymiernych efektów w innych;
- złożoność przyczyn występowania problemów, utrudniająca ich jednoznaczne określenie.

3. Rekomendacje dotyczące projektowania działań pomocowych dla rodziny jako systemu

1. Podstawowym wymogiem jest ustawowy obowiązek podnoszenia kwalifikacji zawodowych przez nauczycieli i pedagogów szkolnych oraz wszystkie osoby z instytucji na co dzień zajmujące się problematyką rodzin migracyjnych.
2. Rezultaty działań podejmowanych przez osoby zaangażowane w prace pomocowe powinny odnosić się do następujących kwestii:
 - zmniejszenia lub wyeliminowania negatywnego i oceniającego postrzegania rodziców migrujących zarobkowo na rzecz dostrzegania ich determinacji w zdobywaniu środków na utrzymanie rodziny i zapewnienie lepszej przyszłości swoim dzieciom;
 - upowszechniania wiedzy o funkcjonowaniu dzieci w sytuacji rozłąki migracyjnej oraz właściwych sposobach postępowania wychowawczego;
 - uświadamiania rodzicom potrzeby uregulowania sytuacji prawnej dziecka – szczególnie ustanowienia opiekuna prawnego, zwłaszcza w przypadku migracji obojga rodziców lub wyjazdu za granicę samotnego rodzica;
 - tworzenia atmosfery współdziałania wychowawcy z rodzicem lub opiekunem dziecka, sprzyjającej częstym kontaktom, rozmowom i wzajemnej informacji o zachowaniach dziecka w grupie rówieśniczej, jego problemach i trudnościach w nauce czy zachowaniu;

- zapewnienia technicznych środków umożliwiających bezpośredni kontakt ze szkołą i otrzymywanie przez rodziców migrujących zarobkowo pełnej informacji o dziecku, np. dzięki telefonicznym dyżurom pedagoga i wychowawców czy kontaktowi mailowemu;
 - zachęcania nauczycieli i wychowawców do aktywnego szukania kontaktu z uczniami, umożliwiającego stałe monitorowanie ich sytuacji rodzinnej w celu wczesnego rozpoznania czynników ryzyka, w przyszłości skutkującymi zaburzonymi zachowaniami;
 - zapewnienia na terenie placówki możliwości opieki i pomocy dziecku w sytuacji czasowej niepełności rodziny;
 - organizowania różnych form opieki psychologiczno-pedagogicznej dla dzieci nieradzących sobie z rozłąką i negatywnymi skutkami nieobecności rodziców;
 - przygotowania i rozpowszechniania wśród rodziców podejmujących pracę za granicą materiałów informacyjnych z podstawowymi danymi na temat sytuacji prawnej, szkolnej, wychowawczej i społecznej dziecka;
 - budowania środowiskowego systemu pomocy rodzinie migracyjnej: profilaktyki polegającej na dotarciu do osób planujących wyjazd; diagnostyki sytuacji problemowych i niebezpiecznych zjawisk, zanim utrwala się ich negatywne konsekwencje; terapii w razie pojawienia się trudności w relacjach rodzinnych i w związku; readaptacji, czyli pomocy osobom podejmującym decyzję o powrocie i potrzebującym wsparcia w ponownym zaaklimatyzowaniu się we własnym środowisku rodzinnym;
 - tworzenia lokalnych form kompensacji rozłąki lub wprowadzania ich do już podjętych nowych działań na rzecz rodzin rozłączonych geograficznie (rodzinne poradnie, poradnie zdrowia psychicznego, świetlice socjoterapeutyczne, zajęcia aktywizujące i integrujące dla dzieci i rodziców);
 - współdziałania szkoły z różnymi instytucjami i organizacjami w zakresie przeciwdziałania negatywnym skutkom rozłąki migracyjnej rodziców, dzieci i młodzieży (por. Kozdrowicz 2012, s. 34).
3. Elementem działań mających na celu utrzymanie trwałości więzi wewnątrzrodzinnych jest zagwarantowanie środków na kampanie informacyjne oraz programy profilaktyczne i programy wczesnej interwencji, skierowane do rodzin transnarodowych.
 4. Elementem wsparcia społecznego jest działalność organizacji pozarządowych, funkcjonujących w skupiskach społecznych na osiedlach dużych miast oraz przy urządach gmin w mniejszych miejscowościach,

w celu zadbania o kontakty rodzin i dzieci. Urzędników należy wyposażyć w niezbędną wiedzę na temat rozłąki migracyjnej, ze szczególnym wyczuleniem na ewentualne negatywne aspekty tego zjawiska. Działania wspierające powinny być rozłożone w czasie i mieć systematyczny charakter, ponieważ migracje zarobkowe rodziców są praktyką permanentną.

5. Elementem działań, mających na celu zapobieganie występowaniu negatywnych konsekwencji rozłąki rodzin, jest zapewnienie środków finansowych na kształcenie nauczycieli, pedagogów i innych specjalistów oraz stworzenie nowej grupy zawodowej – profesjonalnych mediatorów i doradców – biegłych w problematyce rozłączenia członków rodzin z powodu migracji zarobkowej.
6. Uzasadnione jest uruchomienie wsparcia wyspecjalizowanych grup, składających się z psychologów, seksuologów i pedagogów, w celu prowadzenia działań uświadamiających zagrożenia wynikające z powtarzających się lub długotrwałych okresów rozłąki, które stają się powodem deprivacji potrzeb seksualnych, emocjonalnych, a także przeciążeń obowiązkami współmałżonków pozostających z dziećmi. Małżonek, który opuszcza okresowo rodzinę i nie uczestniczy w jej życiu, ma kłopot z zaspokajaniem potrzeb poszczególnych jej członków, a po jego powrocie rodzina przeżywa kryzys dostosowania się do nowej sytuacji, czego następstwem są konflikty małżeńskie i trudności w nawiązaniu kontaktu z dziećmi.
7. Zasadne wydaje się korzystanie z modelowych rozwiązań, sprawdzonych w krajach Europy Zachodniej, w rozwiązywaniu problemowych sytuacji rodzinnych, zwłaszcza że niektóre problemy dotyczące funkcjonowania rodziny nie są związane wyłącznie ze środowiskami migracyjnymi, np. jakość więzi rodzinnych, właściwe style wychowawcze, zaspokajanie potrzeb dzieci i dorosłych itp.
8. Uzasadnione jest prowadzenie wieloaspektowych działań w celu poprawy funkcjonowania rodzin rozłączonych geograficznie, np. poprzez tworzenie świetlic rodzin lub ośrodków rodzin, w których specjaliści różnych profesji podejmowałiby tematykę edukacyjną dotyczącą:
 - rozwijania umiejętności rodzicielskich dzięki kształtowaniu i wdrażaniu właściwych postaw i stylów wychowania;
 - budowania i podtrzymywania więzi rodzinnych w czasie migracji zarobkowej;
 - rozładowywania konfliktów pomiędzy małżonkami oraz rodzicami i dziećmi, zwłaszcza w sytuacji powrotów po dłuższej rozłące migracyjnej;

- organizowania czasu wolnego, ze szczególnym uwzględnieniem sytuacji dorastających z rodzin migracyjnych;
 - wspierania w trudnych sytuacjach rodzica pozostającego z dziećmi w kraju, przeciążonego obowiązkami;
 - uzyskiwania pomocy prawnej, zwłaszcza przed migracją zarobkową przez rodzica lub rodziców, w celu uregulowania prawnej sytuacji dziecka;
 - zapobiegania powstawaniu bądź szerzeniu się – jeśli wystąpią – negatywnych konsekwencji rozłąki migracyjnej;
 - włączenia do prac pomocowych wolontariatu prowadzonego w środowisku lokalnym, którego specjaliści zajmowaliby się wsparciem wyłącznie rodziców i dzieci z rodzin rozłączonych z powodu migracji zarobkowej.
9. Konieczne jest nastawienie systemu wsparcia przede wszystkim na profilaktykę, a w sytuacjach podejmowania działań naprawczych – podmiotowe podejście oraz indywidualne traktowanie każdej osoby wymagającej wsparcia.
10. Duże znaczenie ma skuteczne monitorowanie działań prowadzonych przez podmioty środowiska lokalnego pod kątem diagnozy problemów rodzinnych, występujących w środowisku migracyjnym jako rodzinie nowego typu.
11. Koniecznym warunkiem skutecznych działań pomocowych jest zaangażowanie dyspozycyjnego profesjonalisty – nauczyciela lub wychowawcy, utrzymującego bezpośredni kontakt z dzieckiem i jego rodziną, służącego jej pomocą. Współpraca z profesjonalistą powinna uwzględniać zadania takie jak:
- aktywne słuchanie, nauczanie dzieci i adolescentów wyrażania negatywnych emocji oraz zezwalanie na ich ujawnianie;
 - zachęcanie do rozmowy o uczuciach i emocjach, szczególnie negatywnych, związanych z rozłąką migracyjną, takich jak: poczucie lęku, beznadziejności, braku wsparcia i kontroli, odrzucenia;
 - wyjaśnianie charakteru emocji i uczuć, podkreślanie ich naturalności oraz uświadamianie dzieciom i dorastającym prawa do przeżywania negatywnych stanów emocjonalnych;
 - zachęcanie opiekunów i rodziców do częstego przejawiania wobec dzieci dobrych uczuć oraz pozytywnych emocji w celu zbudowania poczucia bezpieczeństwa i stabilności.

Zakończenie

Złożoność sytuacji rodziny migracyjnej oraz skala zjawiska migracji w celach zarobkowych uzasadniają holistyczne ujmowanie tej problematyki. Doświadczenia wynikające z działań wspierających dziecko i jego rodzinę wskazują na konieczność czerpania informacji z różnych źródeł, porównywania ich i wyciągania wniosków, a przede wszystkim podkreślenia, iż sytuacja rodziny i panujące w niej relacje nie są stanem, a procesem, który odznacza się własną specyficzną dynamiką (por. Tomaszewska 2008, s. 37–47; Herbert 2010).

Należy zatem stwierdzić, że sytuacja rodzin migracyjnych narzuca konieczność wypracowania spójnej procedury pomocowej, polegającej na systemowym wspieraniu uczniów i ich rodzin, co możliwe jest na poziomie i dzięki porozumieniom międzyresortowym i powinno mieć charakter interdyscyplinarny. Próby takich rozwiązań zostały podjęte w Ośrodku Rozwoju Edukacji, a ich efektem było opracowanie *Modelu współpracy instytucji i placówek oświatowych realizujących kształcenie dzieci i młodzieży ze specjalnymi potrzebami edukacyjnymi* (Szumilas, Czopińska, Karczewska 2015).

Jest to propozycja działań koalicyjnych na rzecz wspierania ucznia ze specjalnymi potrzebami edukacyjnymi i jego rodziny, która może dotyczyć również uczniów z rodzin migracyjnych. Proponowane rozwiązania można modyfikować i uzupełniać innymi działaniami w zależności od specyfiki problemu i aktualnych potrzeb.

W trakcie realizacji na terenie danej jednostki samorządu terytorialnego kolejnych etapów projektu warto zwrócić uwagę, jak znaczącą rolę odgrywają zasoby ludzkie i instytucjonalne oraz ich właściwe wykorzystanie w określonym celu. Założenia projektu zostały zweryfikowane w działaniach pilotażowych, które potwierdziły zasadność przyjętych rozwiązań, ukierunkowanych na kompleksową, wielodyscyplinarną i lokalną pomoc dziecku i rodzinie. A może jest to inspiracja do dalszych poszukiwań?

Bibliografia

Anacka M., Brzozowski J., Chałupczak H., Fihel A., Firlit-Fesnak G. i inni, (2014), *Społeczne skutki poakcesyjnych migracji ludności Polski. Raport*, Warszawa: Komitet Badań nad Migracjami Polskiej Akademii Nauk.

Becker-Pestka D., *Rodzina w obliczu migracji zarobkowej*, „Colloquium Wydziału Nauk Humanistycznych i Społecznych Akademii Marynarki Wojennej”, nr 1 (5)/2012, s. 9–25.

Bera R., (2008), *Emigranci polscy w nowym środowisku pracy*, Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.

Danilewicz W., (2006), *Sytuacja życiowa dzieci w rodzinach migracyjnych*, Białystok: Trans Humana.

Danilewicz W., (2010), *Rodzina ponad granicami. Transnarodowe doświadczenia wspólnoty rodzinnej*, Białystok: Wydawnictwo Trans Humana.

Dąbrowska A., (2016), *Rodzina migracyjna w przestrzeni życiowej dorastających. Holistyczny model wsparcia*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

Dymara B., (2009), *Szkoła jako przestrzeń tworzenia kultury – sztuka współbycia uczniów i nauczycieli*, [w:] Plewka Cz. (red.), *Ku dobrej szkole. Cywilizacyjne dylematy współczesnej edukacji*, Radom: Wydawnictwo Naukowe Instytutu Technologii Eksploatacji, t. 1, s. 309–316.

Dziecko z rodziny migracyjnej w systemie oświaty – materiał informacyjny dla dyrektorów szkół i rad pedagogicznych, (2010), Warszawa: Ośrodek Rozwoju Edukacji.

Fidelus A., (2008), *Gdy rodzice emigrują...*, „Nowa Szkoła”, nr 6.

Gizicka D., Gorbaniuk J., Szyszka M., (2010), *Rodzina w sytuacji rozłąki kryzysowej*, Lublin: Wydawnictwo Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego.

Gwizdek B., (2010), *Eurorodzice, eurodzieci*, „Problemy Opiekuńczo-Wychowawcze”, nr 7.

Herbert M., (2004, 2010), *Rozwój społeczny ucznia*. Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.

Isański J., (2015), *Migracje i transfery kapitału społecznego*, Poznań: Wydawnictwo Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza.

Jundziłł I., (1996), *Opiekuńczo-wychowawcza funkcja szkoły*, [w:] Pomykało A. (red.), *Encyklopedia pedagogiczna*, Warszawa: Fundacja Innowacje.

Kaja B., (1998), *Zarys terapii dziecka*, Bydgoszcz: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej.

Kawczyńska-Butrym Z., (2008), *Migracja – szansa czy zagrożenie rodziny*, [w:] Muszyński W., Sikora E. (red.), *Małżeństwo i rodzina w ponowoczesności*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.

Kmiecik-Baran K., (1995), *Skala wsparcia społecznego. Teoria i właściwości psychometryczne*, „Przegląd Psychologiczny”, t. 38, nr 1/1995, s. 201–214.

Kołodziejczyk A., Czemieszewska E., Kołodziejczyk T., (1997), *Spójrz inaczej. Program zajęć wychowawczo-profilaktycznych dla klas I–III szkół podstawowych*, Skarżysko-Kamienna: Wydawnictwo ATE.

Kozak S., (2010), *Patologia eurosieroctwa w Polsce. Skutki migracji zarobkowej dla dzieci i ich rodzin*, Warszawa: Difin.

Kozdrowicz E., Walczak B., (2008), *Rodzina – migracja – dziecko*, „Pedagogika Społeczna”, nr 3/2008.

Kukołowicz T., (2001), *Sytuacja wychowawcza w nowych kategoriach rodzin w okresie transformacji ustrojowej*, [w:] Ziemska M. (red.), *Rodzina współczesna*, Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego.

Lalak D., Pilch T. (red.), (1999), *Elementarne pojęcia pedagogiki społecznej i pracy socjalnej*. Warszawa: Wydawnictwo Akademickie „Żak”.

Łukawska M., (2010), *Skuteczność edukacyjnych programów profilaktycznych realizowanych w klasach I–III*, Krasnystaw: Polianna.

Miłkowska G., (2009), *Wychowawcze i społeczne skutki emigracji zarobkowej dla rozwoju dzieci (na przykładzie regionu częstochowskiego)*, [w:] Janukowycz M. (red.), *Smak emigracji. Dramaty dzieci*, Kraków: Scriptum, s. 118–124.

Nowak A., (1998), *Metoda biograficzna w badaniach pedagogicznych* [w:] Palka S. (red.), *Orientacje w metodologii badań pedagogicznych*, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.

Okólski M., (1995), *Ruchy migracyjne we współczesnej Europie*, [w:] *Procesy migracyjne w Europie Środkowo-Wschodniej*, Warszawa: Ministerstwo Pracy i Polityki Społecznej.

Okólski M., (2001), *Mobilność przestrzenna z perspektywy koncepcji migracji niepełnej*, [w:] Jaźwińska E., Okólski M. (red.), *Ludzie na huśtawce. Migracje między peryferiami Polski i Zachodu*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.

Okólski M., (2001), *Incomplete migration: a new form of mobility in Central and Eastern Europe* [w:] Wallace C., Stola D. (red.), *Patterns of Migration in Central Europe*, London: Palgrave.

Olearczyk T.E., (2008), *Sieroctwo i osamotnienie. Pedagogiczne problemy kryzysu współczesnej rodziny*, Kraków: Wydawnictwo Wojskowej Akademii Medycznej.

Ostrowska K., (2017), *O sytuacji dzieci, których rodzice wyjechali za granicę w celach zarobkowych. Raport 2016*, Warszawa: Ośrodek Rozwoju Edukacji.

Pawelec L., (2015), *Instytucjonalne rozwiązywanie problemu dziecka z syndromem eurosieroctwa*, „Pedagogika Rodziny” 5/3, s. 93–104.

Slany K. (red.), (2008), *Migracje kobiet. Perspektywa wielowymiarowa*, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.

Smolińska-Theiss B., (2015), *Funkcja opiekuńczo-wychowawcza szkoły – relikwiny przeszłości czy współczesne wyzwanie*, „Pedagogika Społeczna”, nr 3/2015, s. 127–145.

Ślusarczyk M., (2014), *Migracje rodziców, migracje dzieci – wyzwania dla instytucji opiekuńczych, pomocowych oraz edukacyjnych*, „Zeszyty Pracy Socjalnej”, nr 19/2014, s. 75–89.

Szumilas E., Czopińska M., Karczewska-Gzik A., (2015), *Model współpracy instytucji i placówek oświatowych realizujących kształcenie dzieci i młodzieży ze specjalnymi potrzebami edukacyjnymi*, Warszawa: Ośrodek Rozwoju Edukacji.

Tomaszewska H., (2008), *Diagnoza rodzinnej i szkolnej sytuacji dziecka z rodziny migracyjnej*, [w:] Kozdrowicz E., Walczak B. (red.), *Szkoła wobec mobilności*

zawodowej rodziców i opiekunów, Warszawa: Centrum Metodyczne Pomocy Psychologiczno-Pedagogicznej.

Tomaszewska H., (2008), *Uczestnicy forów internetowych o migracji zarobkowej rodziców i jej konsekwencjach dla dzieci*, „Pedagogika Społeczna,” nr 3/2008, s. 105–142.

Urbańska S., (2004), *Naturalna troska o ciało i duszę czy racjonalna produkcja osobowości – macierzyństwo w perspektywie historycznej* (niepublikowana praca magisterska), Warszawa: Instytut Socjologii Uniwersytetu Warszawskiego.

Urbańska S., (2009), *Niepełne czy alternatywne? Transnarodowość jako perspektywa ujęcia macierzyństwa w warunkach migracji*, [w:] Słany K. (red.), *Kobiety w migracjach*, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.

Ustawa z dnia 14 grudnia 2016 r. Prawo oświatowe, Dz.U. 2017, poz. 59.

Ustawa z dnia 15.09.2017 r. o pomocy społecznej, Dz.U. 2017, poz. 1769.

Walczak B., (2008), *Migracje poakcesyjne z perspektywy ucznia*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

Walczak B., (2014), *Dziecko, rodzina, szkoła wobec migracji rodzicielskich: 10 lat po akcesji do Unii Europejskiej*, Warszawa: Pedagogium – Wyższa Szkoła Nauk Społecznych.

Zamkowska A., (2013), *Zapotrzebowanie na wsparcie społeczne wśród osób zagrożonych wykluczeniem społecznym*, [w:] Zamkowska A. (red.), *Wykluczenie społeczne a potrzeby wsparcia społecznego*, Radom: Uniwersytet Technologiczno-Humanistyczny, s. 12–15.

Zjawisko migracji zarobkowej stało się w Polsce nie tylko składową społecznego funkcjonowania, ale jest także indywidualnym doświadczeniem wielu polskich rodzin. Przełomowe decyzje życiowe i codzienna rzeczywistość migrantów ukształtowały nowy typ środowiska, nazwanego rodziną migracyjną. Tematykę tę z powodzeniem podjęły Anna Dąbrowska i Ewa M. Szumilas.

Z recenzji dr hab. Barbary Skałbani:

Publikacja pełni rolę przewodnika dla nauczycieli i rodziców oraz osób, które chcą zdobyć lub uzupełnić wiedzę na temat migracji zarobkowej – skali tego zjawiska i jego konsekwencji (...). Zawiera ważne informacje i propozycje działań wspierających uczniów (...), stanowi źródło refleksji nad praktyką edukacyjną w obszarze pracy z dzieckiem z rodziny migracyjnej (...) oraz kolejny głos w debacie na temat funkcjonowania szkoły w obliczu nowych wyzwań i oczekiwań społecznych.